

JURIDISKA FAKULTETEN
vid Lunds universitet

Tova Bennet

Medvetenhet
– det juridiska ansvarets yttersta gräns

Examensarbete
30 högskolepoäng

Per Ole Träskman
Straffrätt

VT 11

Innehåll

SUMMARY	1
SAMMANFATTNING	2
FÖRKORTNINGAR	3
1 INLEDNING	4
2 SYFTE OCH METOD	5
2.1 Syfte och disposition	5
2.2 Metod och material	5
2.3 Avgränsning	6
3 BAKGRUND - SKULD OCH ANSVAR	7
3.1 Straffrättsliga principer	7
3.2 Skuld och ansvar i lagen	8
3.2.1 Äldre rättskällor	9
3.2.2 Senare utveckling	10
3.2.2.1 Tillräknelighet och tillräknande	10
3.2.2.2 Common law – M’Naghtenreglerna	11
3.2.2.3 Den klassiska skolan	12
3.2.2.4 De positiva och sociologiska straffrättskolorna	12
3.2.3 Svensk rättsutveckling	13
3.2.3.1 Strafflagen 1864	15
3.2.3.2 Reformen av straffrättsförklaringarna	17
3.2.3.3 Brottsbalken	19
4 MEDVETENHET I GÄLLANDE RÄTT	22
4.1 Uppsåt	22
4.1.1 Varför ett krav på uppsåt?	23
4.1.2 Brottsbalken 1 kap 2§	24
4.1.2.1 Tre former av uppsåt	25
4.1.3 Oaktsamhet	27
4.2 Begreppet medvetenhet	28
4.2.1 Ofrivilliga handlingar	28
4.2.2 Kognitiva förutsättningar för uppsåt	30
4.2.3 Tillstånd av omedvetenhet	34
4.2.4 Särskilt om oaktsamhet	34
4.3 Att bevisa medvetenhet	35

4.4	Sammanfattning	37
5	MEDVETENHET I RÄTTSPRAXIS	39
5.1	Sammanställning	39
5.1.1	Brottslig gärning	39
5.1.2	Sinnestillstånd	40
5.1.3	Statistisk översikt	40
5.2	Faktorer av betydelse för bedömningen	41
5.2.1	Gärningspersonens sinnestillstånd	41
5.2.1.1	Affekttillstånd	41
5.2.1.2	Tillfälliga förvirringstillstånd	42
5.2.1.3	Mer långvariga psykiska abnormtillstånd	43
5.2.2	Omständigheter kring handlandet	45
5.2.3	Personliga egenskaper	47
5.3	Formulering av kravet på medvetenhet	48
5.4	Uttalanden om gällande rätt	49
5.5	Sammanfattning	50
6	LAGSTIFTNING UNDER UTREDNING	53
6.1	Utredningar efter BrB ikraftträdande	53
6.1.1	En ny tillräknelighetslära?	54
7	DISKUSSION	58
8	AVSLUTNING	68
	BILAGA A	69
	BILAGA B	70
	KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	71
	RÄTTSFALLSFÖRTECKNING	73

Summary

In Swedish law, legal liability is limited by a requirement of sufficient awareness (medvetenhet). The subject of this essay is to explore the theoretical and historical background of this legal concept. This is done by a presentation of how the legal term awareness is described in legal literature and case law. The essay also includes a discussion on to what extent the concept of awareness complies with the rule of law.

Since 1965, when the Swedish Criminal Code came into force, no one is exempt legal liability. Everyone, regardless of mental status, can be convicted in court. To be convicted the requirement of intent must be fulfilled. And the requirement of intent implies that the perpetrator possesses a certain cognitive ability.

In legal literature, this cognitive ability is described as a demand for sufficient insight (insikt) or knowledge (kännedom). The requirement of intent also implies a volitional attitude towards the criminal act.

To depict the notion of awareness in case law, the essay contains a study of 19 cases from the Supreme Court and the Courts of Appeal. The picture emerging is diverse, particularly regarding states of temporary insanity. Here, the concept of awareness appears to signify a state of consciousness rather than awareness and the requirement seems to be lower compared to literature.

The requirement of awareness is to a high extent considered to be fulfilled in cases that involve a complex mental disorder combined with a serious crime. It is, however, very difficult to determine which factors underlie the assessments. In some cases, medical reports are crucial, in others, the external features of the act are considered to be decisive.

The introduction of the Criminal Code in 1965 represented a clear statement for a regime that considered the concepts of accountability and guilt to be less important in the context of penal law. Mentally disordered were no longer considered to be unaccountable, but were instead to be sentenced to care.

Instead of a coherent theoretical background, a clear conflict of interest emerges between the ideological positions that formed the basis of the Criminal Code, and a concept of awareness that is uniformly applied in accordance with the rule of law. This conflict of interest should be fought on a legislative level, but is in fact fought in court, in each individual case, associated with the concept of awareness. This affects the legal security of those who are subject to the assessment.

The result is a concept of awareness that is distant from traditional conceptions of guilt and liability, and that is adapted to the perception of an effective concept of legal liability concept that the court considers to be appropriate in each case.

Sammanfattning

I svensk rätt utgörs den yttersta gränsen för ansvar av ett krav på tillräcklig *medvetenhet*. I denna uppsats utforskas den historiska och teoretiska bakgrunden till begreppet. Här presenteras det medvetenhetsbegrepp som framträder i doktrin och rättspraxis. Här förs också en diskussion om hur väl medvetenhetsbegreppet överensstämmer med de allmänna rättsliga principer som kräver förutsägbarhet, likhet inför lagen och skuld som förutsättning för straffrättsligt ansvar.

Sedan Brottsbalkens ikraftträdande 1965 bedöms alla människor ha juridisk ansvarsförmåga. För att dömas för brott krävs dock att man uppfyller kravet på uppsåt. Uppsåtskravet förutsätter i sin tur en viss kognitiv förmåga hos gärningspersonen.

I doktrinen uttrycks den kognitiva förmågan så att gärningspersonen ska ha haft *insikt* eller tillräcklig *känedom*. Uppsåtskravet innehåller också ett voluntativt element, gärningspersonen ska ha en viss inställning till handlingen. I äldre doktrin talar man om en *viljeakt*.

För att skildra det medvetenhetsbegrepp som framträder i rättspraxis innehåller uppsatsen en studie av 19 rättsfall från Högsta domstolen och hovrätterna. Bilden av medvetenhet som framträder är splittrad, särskilt när det gäller tillstånd av tillfällig sinnesförvirring. Medvetenhet handlar här snarare om att gärningspersonen inte är medvetlös och kravet förefaller ställas lägre än i doktrinen. En komplicerad psykisk störning i kombination med ett allvarligt brott verkar i hög grad leda till att kravet på medvetenhet anses uppfyllt av domstolen. Det är dock mycket svårt att utläsa vilka faktorer som ligger till grund för bedömningen. I några fall blir läkarutlåtanden avgörande, i andra fall spelar *handlandets yttre kännetecken* en avgörande roll i bedömningen.

I och med Brottsbalkens införande tog man tydligt ställning för en ordning som gav begreppen ansvar och skuld minskad betydelse i det straffrättsliga sammanhanget. De psykiskt störda skulle inte längre särbehandlas i ansvarsledet utan i påföljdsledet.

I stället för en enhetlig teoretisk bakgrund framträder en tydlig intressekonflikt mellan de ideologiska ställningstaganden som låg till grund för Brottsbalken, och ett medvetenhetsbegrepp som tillämpas enhetligt, präglad av skuld- och konformitetsprincipen. En intressekonflikt som borde hanteras på lagstiftningsnivå men som idag utkämpas i de enskilda fallen i domstolarna, i och med just medvetenhetsbedömningen. En konflikt som drabbar rättssäkerheten för dem som är föremål för bedömningen.

Resultatet närmar sig ett medvetenhetsbegrepp som ligger långt ifrån traditionella föreställningar om skuld och ansvar och som anpassas efter det ställningstagande om effektivt juridiskt ansvar som domstolen finner lämpligt i det enskilda fallet.

Förkortningar

BrB	Brottsbalken
HD	Högsta Domstolen
HovR	Hovrätten
NJA	Nytt Juridiskt Arkiv
RH	Rättsfall från hovrätterna
RÅ	Riksåklagaren
SL	Strafflagen
SvJT	Svensk Juristtidning
SOU	Statens offentliga utredningar

1 Inledning

I mars 2009 är en äldre dam, Annalisa Bengtsson, på väg hem från ett tandläkarbesök i Malmö. Plötsligt rusar en storväxt främmande man fram till henne och sparkar ner henne på gatan. Mannen säger ingenting utan fortsätter bara sparka Annalisa till människor i omgivningen ingriper.¹

Angriparen visar sig vara en ung man som lider av en autismstörning som innebär aggressiva utbrott och mycket begränsad kommunikationsförmåga. På grund av mannens psykiska tillstånd beslutar åklagaren att lägga ner utredningen. I en artikel i Sydsvenskan hänvisar åklagaren till ett läkarutlåtande och menar att mannen inte hade något begrepp om vad han gjort, att han inte är ”rättskapabel”.²

Enligt Sydsvenskans artikel har samme man blivit anmäld för misshandel flera gånger tidigare och 2006 friats av tingsrätten. Sydsvenskan citerar ur domskälen att mannen ”inte varit i sådan grad medveten om sitt handlande och effekterna av det att han i straffrättslig mening kan anses ha haft uppsåt att begå de åtalade gärningarna”.³

Tidningen frågar åklagaren, som lade ner utredningen av misshandeln mot Annalisa, om mannen är *straffimmun*. Åklagaren svarar ”– Ja. Det är inte lönt att slingra sig i den frågan. Ibland måste man kalla saker vid dess rätta namn.”⁴

Att någon är *straffimmun*, eller *inte rättskapabel*, är det verkligen begrepp som förekommer i svensk straffrätt? Enligt tingsrätten har mannen inte varit *i sådan grad medveten*, kan det vara det åklagaren syftar på?

Före 1965 bedömdes psykiskt abnorma och tillfälligt sinnesförvirrade vara *otillräkneliga* och saknade därmed juridisk ansvarsförmåga. Sedan Brottsbalkens införande anses alla människor ha ansvarsförmåga. Alla som begått en uppsåtlig gärning kan bli dömda för brott.

Flera rättsfall som fått enorm uppmärksamhet i massmedia de senaste åren handlar om uppsåt då gärningspersonen varit sinnesförvirrad eller psykiskt sjuk. Ett exempel är skotten i Rödeby 2008. Det som avgör uppsåtsfrågan i fallen är de tilltalades *medvetenhet*.

Hur är det juridiska medvetenhetsbegreppet konstruerat? Hur går det till när domstolen bedömer medvetenhet? Vad avgör frågan om juridiskt ansvar? Hade den autistiske mannen bedömts annorlunda om Annalisa Bengtsson hade avlidit av sparkarna?

---

¹ Överfölls – men ingen kan dömas, Sydsvenskan (2009-09-28)

² Handikappet gör att 22-åringen inte åtalas, Sydsvenskan (2009-06-22)

³ Handikappet gör att 22-åringen inte åtalas, Sydsvenskan (2009-06-22)

⁴ Handikappet gör att 22-åringen inte åtalas, Sydsvenskan (2009-06-22)

2 Syfte och metod

2.1 Syfte och disposition

Syftet med uppsatsen är att undersöka det juridiska begreppet medvetenhet, hur det är konstruerat och vilken funktion det har i nu gällande rätt. För att uppfylla syftet krävs en kartläggning av hur begreppet medvetenhet används idag i doktrin och praxis men också en introduktion till begreppets historiska och filosofiska bakgrund.

Medvetenhetsbedömningen utgör en del av bedömningen av gärningspersonens uppsåt. För att utreda hur medvetenhetsbegreppet förhåller sig till uppsåtets övriga delar krävs en presentation av uppsåtsbegreppet och dess historiska och teoretiska bakgrund.

Första avsnittet behandlar den historiska bakgrund som uppsåt och medvetenhet har inom juridiken. Begreppet medvetenhet är starkt relaterat till hur skuld och ansvar har uppfattats genom historien. För att förstå begreppet krävs en introduktion till hur ansvar hos psykiskt störda brottslingar har bedömts historiskt. Avsnittet har därför fått förhållandevis mycket utrymme i uppsatsen.

Uppsatsens andra avsnitt behandlar medvetenhetsbegreppets ställning i gällande rätt. Här presenteras den bild av medvetenhetsbegreppet som framträder i doktrin, förarbeten och lagkommentarer.

I tredje avsnittet presenteras 19 rättsfall där domstolen gör en bedömning av den tilltalades medvetenhet i samband med uppsåtsbedömningen. Fallen är de som hänvisas till i litteratur och praxis där ämnet behandlas. En studie av de faktorer som är av betydelse för domstolarnas bedömning ger en bild av hur medvetenhetsbegreppet faktiskt tolkas och tillämpas i rättspraxis.

Slutligen presenteras kort de relevanta utredningar och lagändringar där medvetenhetsbegreppet har diskuterats. Här är de diskussioner som förts sedan Brottsbalkens ikraftträdande 1965 av intresse. Diskussionen ger en bakgrund till medvetenhetsbegreppets utveckling i doktrin och praxis men också för en föraning om vad som kan komma att hända i framtiden.

2.2 Metod och material

Den del av uppsatsen som behandlar den historiska bakgrunden har formen av en litteraturstudie. Här har främst använts den mycket utförliga historiska beskrivningen i SOU 1996:185 del II. Ytterligare historiska perspektiv har inhämtats av bland andra Sondén och Svennerlind.

För att kartlägga medvetenhetsbegreppet har en klassisk rättsdogmatisk utredning av förarbeten, lagkommentarer, doktrin och praxis gjorts. Urvalet av doktrin har anpassats för att ge en heltäckande bild av hur medvetenhetsbegreppet har utvecklats över tid. Brottsbalkens

uppsåtsbegrepp har i princip varit detsamma sedan ikraftträdandet 1965, varför även äldre litteratur har varit av intresse.

De rättsfall som studerats är de som förekommit i hänvisningar i doktrin, förarbeten och övrig praxis som behandlar medvetenhetsbegreppet. Rättsfall som berör rustillstånd, både patologiska och självförvållade, har nästan helt uteslutits ur framställningen.

Rättsfallen har sammanställts och jämförts enligt några olika parametrar: brottslig gärning, sinnestillstånd samt medvetenhetsrequisit och utfall. Urval och metod gällande rättspraxis kommenteras något ytterligare i samband med presentationen av fallen.

2.3 Avgränsning

Enligt syftet med uppsatsen ska det medvetenhetsbegrepp som framträder i doktrinen presenteras och jämföras med det medvetenhetsbegrepp som faktiskt tillämpas i praktiken. Utrymmet här räcker inte till för att ge en helhetsbild av den teoretiska diskussion kring skuld och ansvar som förs i doktrinen. Resonemang kring begreppen vilja och handling har därför till största del uteslutits här.

Också till följd av förhållningssättet till den praktiska tillämpningen utesluts en diskussion kring åtskillnaden mellan handling och underlåtenhet. Medvetenhetsbedömningen kan tänkas ha en lite annorlunda tillämpning när det gäller underlåtenhetsbrott men distinktionen har förmodligen större betydelse i teorin. Inget av rättsfallen som undersöks här rör underlåtenhetsbrott.

Självförvållade tillstånd av omedvetenhet utesluts ur framställningen. En mycket stor andel av de gärningspersoner som begår våldsbrott är berusade. Den problematik som självvållade tillstånd ger upphov till är av stort intresse i diskussionen om uppsåtets gränsområden, men alltför specifik för att kunna behandlas här. Även så kallat patologiskt rus har en särställning. I fall av patologiskt rus (och övriga liknande rustillstånd) är själva knäckfrågan oftast huruvida ruset var vållat av den tilltalade och inte i första hand huruvida denne var medveten om sitt handlande. I rättsfallssammanställningen förekommer rättsfall som berör frågan endast i den utsträckning de är relevanta för att belysa medvetenhetsbedömningen.

De brottstyper som förekommer i rättsfallen som presenteras är i några fall trafikbrott men till övervägande del våldsbrott. Anledningen till att våldsbrotten ligger i fokus här är delvis att det i stor utsträckning är den typen av brott som förekommer i samband med medvetenhetsbedömningen. Vid grova våldsbrott ställs dessutom frågor om skuld och ansvar tydligt på sin spets och de förekommer frekvent i exempel där problemen ska åskådliggöras.⁵

---

⁵ Se t.ex. Träskman, *Kan gärningspersonens uppsåt bevisas med hållpunkter i sinnevärlden?* (1985)

3 Bakgrund - skuld och ansvar

Försök "klandra" ett litet barn, en sinnessjuk människa, eller en katt! Ni ska finna att ni gör något annat.

*Nils Jareborg*⁶

I de tidigaste primitiva samhällena präglades skuldbegreppet av okunskap om förhållandet mellan orsak och verkan. Uppfattningar om skuld skapades istället ur de mystiska och övernaturliga föreställningar om världen som kompenserade för bristen på kunskap. Skulden kunde till exempel betraktas som nedärvt och inte kopplad till något särskilt agerande.⁷

Aristoteles ansåg att man enbart kan hålla någon ansvarig för en handling om handlingen varit *frivillig*. Själva frivilligheten hos en handling karakteriserar Aristoteles genom ett krav på *kontroll* och ett krav på *insikt*. Kontrollvillkoret innebär att den som utför handlingen, inom filosofin ofta benämnd *agenten*, ska ha valt att utföra handlingen själv. Agenten ska inte ha blivit tvingad utan själv vara ursprunget till handlingen. Kravet på insikt innebär att agenten måste förstå handlingens innebörd. Någon som handlar utan insikt och kontroll kan inte klandras för handlingen eller dess konsekvenser och domstolarna bör enbart straffa dem som är klandervärda.⁸

Aristoteles var också av den uppfattningen att endast de som har *förnuftets förmåga* bör kunna hållas ansvariga. Det är inte meningsfullt att klandra någon som inte har förutsättningar att vara förnuftig. För Aristoteles gällde detta barn och djur men också vuxna som förlorat förnuftet, eller aldrig haft något. De förnuftslösa ska varken kunna hållas moraliskt eller straffrättsligt ansvariga för sina handlingar.⁹

3.1 Straffrättsliga principer

Legalitetsprincipen är grundläggande för strafflagstiftningen, inga straff bör ådömas utan stöd i skriven lag. Principen för med sig rättssäkerhet i och med krav på att lagen är tydlig och förutsägbar för medborgarna. Principen brukar anses kunna härledas ut *konformitetsprincipen*.¹⁰

Enligt konformitetsprincipen är det orättfärdigt att straffa någon som inte haft möjlighet att rätta sig efter lagen. Principen är främst av rättspolitisk betydelse vid lagstiftning men används också av domstolarna som argument vid avgörande av frågor om straffansvar, då lagstiftning saknas. Jareborg understryker att principen inte alltid respekteras i gällande rätt, och att det är mest tydligt när det gäller den rättsliga betydelsen av just psykiska störningar.¹¹

⁶ Jareborg, *Straffrättsideologiska fragment* (1992), s.212

⁷ Utriainen, *Rättsdogmatiska konstruktioner av skuldbegreppet i skilda system?* (1985), s.35

⁸ Radovic, *Om begreppet tillräknelighet* (2009), s.20f

⁹ Radovic, s.21

¹⁰ Jareborg, *Allmän kriminalrätt* (2001), s.57

¹¹ Jareborg, *Straffrättens ansvarslära* (1994), s.193

Att inte ha *kunnat* rätta sig efter lagen kan ha flera olika betydelser. Jareborg preciserar principen:

En person bör inte anses vara ansvarig för ett brott om denne

1. inte hade förmåga att rätta sig efter lagen
2. inte hade tillfälle att rätta sig efter lagen

Det första alternativet – att inte ha förmåga – handlar om att inte kunna kontrollera sitt beteende. Här inbegrips handlingar som är *ofrivilliga*, underlåtna handlingar som varit *omöjliga att utföra*, och handlingar som utförts då gärningsmannen varit *psykiskt störd* på ett sätt som påverkar dennes kontrollförmåga. De ofrivilliga handlingarna specificerar Jareborg som handlingar som utförs under medvetlöshet, eller då någon ”förflyttar sig eller förflyttas som en kropp, eller organism, inte som en person”. De handlingar som är omöjliga att utföra gäller brister i styrka, kunskap, skicklighet och liknande. Jareborg påpekar här också att de ofrivilliga och omöjliga handlingarna inte uttrycks i lag och att de rättsdogmatiskt är att hänföra till kravet på gärningskontroll snarare än till förutsättningarna för personligt ansvar (vi återkommer till detta i nästa kapitel).¹²

När det gäller frånvaro av tillfälle kan vi enligt konformitetsprincipen inte heller utkräva ansvar av den som haft förmåga men inte förståelse för vad handlandet innebär. Oförståelsen, eller bristen på insikt, kan gälla själva handlingen eller huruvida handlingen är olaglig. Vårt rättssystem förutsätter att medborgarna själva är ansvariga att hålla reda på vilka handlingar som är olagliga (så länge de kungjorts på ett tillgängligt och korrekt sätt). Konformitetsprincipen – i form av kravet på tillfälle – motsvarar alltså här kravet på uppsåt. Som Jareborg formulerar det: ”gärningsmannen skall ha förstått att han gjorde något visst”. Någon mer specifik handledning i hur förståelsen eller insikten ska se ut och bedömas ger inte konformitetsprincipen.¹³

Även *skuldprincipen* är av stor betydelse för strafflagstiftningen. Den innebär att endast den som ådragit sig skuld ska drabbas av straffrättsligt ansvar. Principen innebär också att straffet ska vara proportionerligt till graden av skuld hos gärningspersonen.¹⁴

Grunden för straffrättsligt ansvar inom den moderna straffrätten är alltså skulden. Men vad innebär egentligen skuld i ett straffrättsligt sammanhang?

3.2 Skuld och ansvar i lagen

Här behandlas ansvarsbegreppets utveckling och särskilt hur man rättsligt hanterat frågor om ansvar i samband med psykisk störning och tillfällig sinnesförvirring. Inledningsvis presenteras en vidare historisk utblick, sedan följer en närmare redogörelse för den svenska rättsutvecklingen.

---

¹² Jareborg (1994) s.194f

¹³ Jareborg (1994) s. 195f

¹⁴ Jareborg (2001) s.59

3.2.1 Äldre rättskällor

De tidigaste inlagen av skuld och ansvar i rättssystemet utvecklades i den romerska rätten. Därifrån härstammar begreppet *dolus*, som en beteckning för den brottsliga viljan. De skuldläror som präglade vårt nutida system, med tillräknanderekvisiten uppsåt och oaktsamhet, är i högre grad sprunget ur den medeltida kanoniska rätten. Viljebegreppet inom den kristna läran förenades då med återupptäckta romerska idéer och fokus riktades mot brottslingens vilja och avsikt, snarare än den brottsliga handlingen och dess konsekvenser.¹⁵

I Constitutio Criminalis Carolina, den tyskromerske kejsarens strafflag från 1532, är uppsåt (i vissa fall oaktsamhet) en förutsättning för brott. Den fortsatta utvecklingen av den tyska rätten, med ett preciserat uppsåtsbegrepp och omfattande diskussioner om skuld och viljeteorier, hade under de efterföljande århundradena stort inflytande över den svenska rättsutvecklingen.¹⁶

Särbehandling av personer som var sinnessjuka hittar man i de allra äldsta rättskällorna. De sinnessjuka undantogs från ansvar på grund av brist på förnuft och oförmåga till egen vilja. Aristoteles menade till exempel att de som var "besatta" inte kunde hållas ansvariga då de styrdes av en främmande vilja¹⁷.

Den romerska rätten innehöll en indelning av psykiskt sjuka i olika kategorier. Den grupp som är av intresse här, de som var fullständigt berövade sitt förnuft, kallades *furiosus* och ansågs oförmögna att utföra rättshandlingar. Man ansåg att sinnessjuka inte skulle straffas, dels för att de inte utövade en fri vilja, dels av den anledningen att de sinnessjuka redan var tillräckligt straffade i och med sin sjukdom.¹⁸

Vad det gäller tillfälliga förvirringstillstånd förekom att rustillstånd betraktades som en förmildrande omständighet. Man antar att det även kunde gälla andra typer av omtöcknade eller förvirrade tillstånd. Här var det dock inte fråga om någon ansvarsfrihet.¹⁹

Man uppmärksammade under romartiden tillstånd där sjukdomen bara uppträdde i perioder och tillmätte det stor betydelse om brottet begåtts under en frisk eller sjuk period. Sondén ifrågasätter på grundval av detta om det verkligen var så att man ansåg den sjuke tillräckligt straffad i och med sin sjukdom. Den som var sjuk men begick brott under en frisk period straffades utan hänsyn till sjukdomen. Man tog inte heller hänsyn till andra typer av sjukdomstillstånd för att förmildra straffen. Förklaringen Sondén ger är att det var viljefriheten som även i den romerska rätten var avgörande.

---

¹⁵ SOU 1996:185, *Straffansvarets gränser. Betänkande av Straffansvarsutredningen*, del I, s.46

¹⁶ SOU 1996:185 del I, s.46f

¹⁷ SOU 1996:185 del II, s.260

¹⁸ SOU 1996:185 del II, s.261

¹⁹ SOU 1996:185 del II, s.305

Äldre vidskepliga föreställningar om en främmande vilja som besatt och styrde brottslingen levde kvar och påverkade rätten.²⁰

Sondén spårar anledningen till de sinnessjukas straffrihet till vidskepliga eller religiösa föreställningar i de äldsta samhällena. En galen hade genom övermod eller olydnad ådragit sig gudarnas vrede och var därför besatt av onda andar. Att straffa någon för ett brott uppfattades som ett offer till gudarna. Den galne var redan i gudarnas våld och man ansåg det därför inte nödvändigt att utdöma ett straff.²¹ Den romerska rätten måste enligt Sondén förstås så att den sinnessjuka inte ansågs sakna vilja utan snarare *egen* vilja. Den äldre uppfattningen om en främmande vilja låg, kanske omedvetet, till grund för de romerska rättskonstruktionerna.²²

Sondén tillmäter i sin framställning den ursprungliga anledningen till de sinnessjukas straffrihet stor betydelse. Han menar att det är viktigt att i diskussionen om sinnessjukas straffrättsliga ställning ta hänsyn till den historiska bakgrunden. Den romerska rätten är här av stort intresse då den ger upplysningar om straffrihetens ursprung och också utgör bakgrunden till diskussionen som förts i senare tid om den sinnessjukes vilja eller brist på vilja²³.

3.2.2 Senare utveckling

I och med den vetenskapliga utvecklingen förändrades synen på människan och med det även synen på människors ansvar för sina handlingar.

3.2.2.1 Tillräknelighet och tillräknande

Begreppet otillräknelighet myntades 1660 av Samuel Pufendorf (i *Elementa jurisprudentiae universalis*) som tillhörde den *naturrättsliga skolan*. *Tillräknelighet*, eller imputabilitet, var enligt Pufendorf en förutsättning för straffrättsligt ansvar. I linje med Aristoteles tankar kunde en människa bara hållas ansvarig för de handlingar som varit möjliga för henne att besluta om och som hon varit förmögen att utföra.²⁴

Begreppet tillräknelighet ska skiljas från *tillräknande* eller imputation. Tillräkneligheten gäller det tillstånd hos en individ som utgör förutsättningen för ansvar, personens allmänna psykiska tillstånd. Den som är tillräknelig har ansvarsförmåga. Tillräknandet gäller individens psykiska förhållande till en gärning. Att en gärning är företagen med uppsåt (eller av oaktsamhet) innebär att den kan tillräknas gärningspersonen. Att någon anses vara tillräknelig är en förutsättning för att denne ska kunna tillräknas sina handlingar.²⁵

---

²⁰ Sondén, *De sinnessjukas straffrättsliga ställning i Sverige: en översikt* (1930), s.10f

²¹ Sondén, s.13ff

²² Sondén, s.16

²³ Sondén, s.17

²⁴ SOU 1996:185 del II, s.264

²⁵ Strahl, *Allmän straffrätt i vad angår brotten* (1976), s.76; Agge & Thornstedt, *Straffrättens allmänna del* (1981), s.98

För Pufendorf var tillräkneligheten en osjälvständig del av tillräknandet. Den straffrättsliga handlingen var en samverkan mellan vilja och förnuft och en brist i viljebildningen utgjorde en brist i tillräknande och inte i tillräknelighet. Även tillstånd av ungdom, sinnessjukdom eller berusning betraktades som brister i tillräknandet i och med att de utgjorde brister i den intellektuella förmågan som krävdes för uppsåt. Pufendorf anses med detta uppsåtsbegrepp ha varit mycket modern och före sin tid.²⁶

3.2.2.2 Common law – M’Naghtenreglerna

I den engelska rätten fick den misstänktes förmåga att skilja mellan rätt och fel stor betydelse för ansvarsbedömningen. Domstolarna började under 1700-talet att ta större hänsyn till om den misstänkte led av sinnessjukdom, en fråga som var upp till försvarsadvokaten att driva i rätten.²⁷

I ett rättsfall år 1843 i den engelska högsta domstolen, House of Lords, stod Daniel M’Naghten åtalad för mordet på den engelska premiärministerns sekreterare. M’Naghten dömdes inte till döden utan spärrades in på hospital. Efter domen följde en livlig diskussion om huruvida M’Naghten, som egentligen hade varit ute efter premiärministern själv, verkligen var medveten om vad han gjorde. Debatten som följde ledde till att lorderna i domstolen fick fem frågor av the Lord Cancellor. Frågorna gällde de sinnessjukas straffrättsliga ansvar enligt gällande rätt. Lorderna gav följande svar²⁸:

”...the jurors ought to be told in all cases that every man is to be presumed to be sane, and to possess a sufficient degree of reason to be responsible for his crimes, until the contrary be proved to their satisfaction; and that to establish a defence on the ground of insanity, it must be clearly proved that, at the time of committing the act, the party accused was labouring under such a defect of reason, from disease of the mind, as not to know the nature and quality of the act he was doing; or, if he did know it, that he did not know he was doing what was wrong.”

Uttalandet fick, under namnet the M’Naghten rules, stor betydelse för uppfattningen av rättsläget gällande tillräknelighet och de sinnessjukas rättsliga ställning i Common Law-länderna. Reglerna är fortfarande gällande rätt i England och Wales.

I USA kompletterades M’Naghtenreglerna i slutet av 1800-talet med det så kallade ”irresistible impulse”-begreppet. Utöver förmågan att skilja mellan rätt och fel krävdes förmåga att kontrollera sitt handlande för att ansvar skulle kunna utkrävas.²⁹

---

²⁶ Utriainen, s.36

²⁷ SOU 1996:185 del II, s.261 f

²⁸ SOU 1996:185 del II, s.262f

²⁹ SOU 1996:185 del II, s.263

3.2.2.3 Den klassiska skolan

Under upplysningstiden lyftes krav på likhet inför lagen, legalitet och proportionalitet inom strafftillämpningen och från 1790-talet tillkom flera nya stora lagverk i Europa.

Den straffrättsliga inriktningen som dominerade runt sekelskiftet och största delen av 1800-talet, var *den klassiska straffrättsskolan* som byggde på uppfattningen att människan är en fri och förnuftig individ. Alla människor hade möjlighet att välja att göra det rätta och följa lagen. De som istället valde att begå lagbrott ådrog sig skuld som måste sonas med straff. Även allmänpreventiva hänsyn var av betydelse för rättsutvecklingen.³⁰

Att ansvarsbegreppet i så hög grad byggde på föreställningen om en fri vilja ledde till att de som saknade viljefrihet måste undantas straffrättsligt ansvar. De som inte ansågs vara fria och förnuftiga var barn, psykiskt sjuka och psykiskt utvecklingsstörda.³¹

I och med utvecklingen av psykiatri och upptäckten av partiella sinnessjukdomar i början av 1800-talet, ställdes högre krav på lagens definition av straffrättslig otillräknelighet. Att sinnessjukdom kunde påverka bara vissa delar av individen ledde till att det inte räckte med att visa att gärningsmannen agerat under inflytande av sinnessjukdom. Det uppställdes krav på bevis för att gärningsmannen i gärningsögonblicket hade saknat fri vilja. De psykiatriska teorierna ledde också till att flera länder införde bestämmelser om förminskad tillräknelighet, med möjlighet att bestämma ansvar i proportion till graden av sinnessjukdom.³²

Den klassiska straffrättsskolan företrädde ett snävare brottsbegrepp än det vi har idag. För att någon skulle beläggas med skuld skulle denna ha handlat lagstridigt av fri vilja och i en situation då personen haft förmåga och insikt att handla enligt lagen. Det var i slutet av 1800-talet som brotten uppdelades i, det som traditionellt benämnts en *subjektiv* och en *objektiv* sida. Den subjektiva sidan utgörs av rekvisiten för personligt ansvar och den objektiva av rekvisiten för brottslig gärning (de traditionella benämningarna används i fortsättningen).³³

3.2.2.4 De positiva och sociologiska straffrättsskolorna

Under slutet av 1800-talet ifrågasattes de klassiska föreställningarna om skuld och ansvar. De nya framväxande vetenskaperna riktade fokus mot brottslingens person och individualpreventiva metoder fick större genomslagskraft.

Där den klassiska skolan förespråkade lika straff för lika brott menade den italienske läkaren Cesare Lombroso att straffet måste anpassas efter den som begått brottet, bland annat genom en farlighetsbedömning. Lombroso uppges vara kriminologins fader. Han grundade sina teorier på studier av

---

³⁰ SOU 1996:185 del II, s.264

³¹ SOU 1996:185 del II, s.264

³² SOU 1996:185 del II, s.264f

³³ Utriainen, s.39f

brottslingar, framför allt efter biologiska men också sociala och ekonomiska faktorer.³⁴

Inom den *naturvetenskapliga* eller *positiva skolan* sökte man brottslighetens förklaring hos individen och betonade i motsats till den klassiska skolan ett individualpreventivt tänkande som grund för straffens utformning. En brottsling skulle, allt efter individuella egenskaper, kunna dömas till sjukvård, uppfostran, eller tidsbestämda straff för farliga brottslingar.³⁵

Enrico Ferri, lärjunge till Lombroso, förespråkade ett straffsystem baserat helt på preventiva modeller. Vedergällningstanken var meningslös enligt Ferri, som menade att individens fria vilja var en fiktiv idé. Istället för ett individuellt moraliskt ansvar skulle ansvaret vara grundat på sociala hänsyn och syfta till att säkra stabiliteten i samhället. Även de psykiskt sjuka skulle därmed vara skyldiga att underkasta sig den påföljd som var bäst lämpad för dem.³⁶

Också den *moderna* eller *sociologiska skolan* såg brottsligheten som en social företeelse. Skolans huvudkaraktär var Franz von Liszt, tysk professor i straffrätt. Förespråkare för den sociologiska skolan försökte hitta gemensamma drag i de båda andra straffrättsskolorna, bland annat genom att utforma ett empiriskt tillräknelighetsbegrepp.³⁷

Liszt ville skapa ett begreppssystem som var baserad på sträng vetenskaplighet utan värderingselement. En gärning innehöll skuld om den kunde tillräknas någon. Tillräknandet skulle definieras med psykologiska argument.³⁸

Inom den sociologiska skolan delades brottslingarna in i tre kategorier efter straffets funktioner: de som kunde påverkas genom behandling, tillfällighetsförbrytare och oförbätterliga. De psykiskt störda skulle särbehandlas och få vård eller låsas in på obestämd tid om de var farliga för allmänheten.³⁹

Både den sociologiska och den positiva skolan har, i olika perioder, haft stor betydelse för den svenska straffrättsliga utvecklingen.

3.2.3 Svensk rättsutveckling

I de medeltida nordiska landskapslagarna dominerade principen att det alltid skulle finnas en ansvarig som kunde ersätta de skador som ett brott gav upphov till. Man resonerade så att huvudsaken var att skada ersattes, och då skadans storlek inte var beroende av om gärningen var uppsåtlig eller oavsiktlig, skulle inte heller frågan om uppsåt ha så stor betydelse för ansvaret.⁴⁰

---

³⁴ SOU 1996:185 del II, s.265

³⁵ SOU 1996:185 del II, s.265

³⁶ SOU 1996:185 del II, s.265

³⁷ SOU 1996:185 del II, s.266

³⁸ Utriainen, s.41

³⁹ SOU 1996:185 del II, s.266

⁴⁰ SOU 1996:185 del II, s.47f

Det gjordes dock en distinktion i lag, mellan *viljaverk* och *vådaverk*, som hade betydelse för följderna av ett brott. Ett *viljaverk*, som innebar en avsiktlig handling, var inte bara en kränkning av det enskilda brottsoffret utan också en kränkning av det allmänna. Vid *viljaverk* skulle därför bot erläggas även till det allmänna, oftast häradet och kungen. Ett *vådaverk*, ett brott begånget av oaktsamhet eller genom en olyckshändelse, gav mycket lägre böter.⁴¹

Termen *afvita*, ungefär i betydelsen *från vettet*, förekommer i de äldsta landskapslagarna. De som var *afvita* skulle behandlas annorlunda på den grunden att de saknade egen vilja. De hade inga rättigheter eller skyldigheter i samhället och skulle tas om hand av anhöriga. Som en följd av principen att skada alltid skulle ersättas fick de ansvariga för någon som var *afvita* också stå till svars för om den *afvite* gjorde något brottsligt.⁴²

Det är inte alldeles klart om de sinnessjuka var helt straffbefriade på landskapslagarnas tid. Det fanns principer om straffrihet men det förekom ändå att sinnessjuka straffades för brott. De som inte ansågs helt ansvarsbefriade fick dock ofta ett lägre straff.⁴³

Avgörande för om någon skulle betraktas som galen eller inte var, på landskapslagarnas tid, vad som var allmänt känt om personen. Bestämmelser om *lysning*, där allmänheten upplystes om vederbörandes galenskap, fick stor betydelse för utgången i målen.⁴⁴

I 1734 års lag används också begreppet *afvita*. Enligt lagens enda bestämmelse som nämner sinnessjuka skulle, i linje med den äldre rätten, den som vårdade någon som var *afvita* betala böter om den *afvite* gjorde sig skyldig till dråp. Något särskilt stadgades inte gällande tillfälliga tillstånd av sinnesförvirring eller omtöckning.⁴⁵

Sondén skriver att de sinnessjukas straffrihet var så självklar att det inte ansågs nödvändigt att skriva ut den i lag. Straffriheten hade förmodligen samma grund som i den romerska rätten. Att straffriheten behölls trots minskad vidskeplighet berodde enligt Sondén på att syftet med straffet, att förhindra att skadliga gärningar företogs, uppfylldes oavsett om de sinnessjuka fick slippa straff.⁴⁶

Det är, liksom när det gäller landskapslagarna, oklart om bestämmelsen innebar att sinnessjuka var helt ansvarsbefriade. Rättspraxis tyder på att sinnessjukdom sällan ledde till ansvarsfrihet men i många fall även här till mildare straff.⁴⁷

Den teoretiska bakgrunden till att befria sinnessjuka från straff diskuterades av David Nehrman Ehrenstråhle, professor i svensk och romersk rätt vid Lunds universitet i mitten av 1700-talet. Han menade att straffets syfte dels

---

⁴¹ Svennerlind, s.59

⁴² SOU 1996:185 del II, s.267

⁴³ SOU 1996:185 del II, s.267

⁴⁴ Sondén, s.25

⁴⁵ SOU 1996:185 del II, s.305

⁴⁶ Sondén, s.40f

⁴⁷ SOU 1996:185 del II, s.267

var att förhindra brottslingen från att begå nya brott, dels att varna andra. På detta sätt skulle straffen tjäna allmänhetens bästa och bidra till ett säkert samhälle. Att låta psykiskt störda bära ansvaret för sina handlingar skulle inte vara ändamålsenligt. De kan inte lyda lagen eller sitt förnuft och straffet skulle därför inte få den önskade effekten. Ehrensträhle ansåg att sömngångare, men inte självförvållat berusade, borde behandlas som sinnessjuka.⁴⁸ För Nehrman Ehrensträhle var det förnuftet och inte viljan som var avgörande. Han ansåg inte att diskussionen om viljans frihet var relevant för de sinnessjukas strafffrihet.⁴⁹

Sondén skriver att det var först under tiden då 1734 års lag gällde som de sinnessjukas strafffrihet började diskuteras och problematiseras. En fruktan för att brottslingar simulerade sinnessjukdom för att undslippa straff ledde till en mer noggrann bedömning. Mord som begicks under depressionstillstånd gav också upphov till diskussion.⁵⁰

Även den straffrättsliga utvecklingen, från de medeltida bötesstraffen mot den mosaiska rättens hårdare straff, låg bakom förändringar av bedömningen av de sinnessjukas ansvarsställning. Då straffriheten tidigare gällt bötesstraff handlade det nu om strafffrihet eller dödsstraff, vilket ställde hårdare krav på domaren. Kungens benådningsrätt kom att användas för att nedsätta straffet i de fall som hamnade på gränsen.⁵¹

3.2.3.1 Strafflagen 1864

Under 1800-talet påbörjades ett arbete med att revidera strafflagen, som i stor utsträckning påverkades av den klassiska skolans syn på ansvar och tillräknelighet. I 1734 års lag saknades allmänna regler om uppsåt och ansvarsfrihetsgrunder⁵². Upplysningstidens idéer ställde krav på reformer och tydliga definitioner i lagtext i enlighet med legalitetsprincipen.

Strafflagsreformen ledde till en humanisering av straffrätten där frihetsstraff i många fall ersatte dödsstraff. Straffet skulle kunna förbättra brottslingen och inte enbart ha ett avskräckande syfte. De nya frihetsstraffen innebar också att man under längre perioder kunde observera brottslingarna vilket ledde till att psykiatrin utvecklades och synen på tillräknelighet förändrades.⁵³

Förslaget till allmän kriminallag från 1832 innehöll ett krav på uppsåt men ingen definition av begreppet. I motiven till lagen skulle uppsåtet bestå av "ett medvetande af gerningens brottsliga beskaffenhet" och "wilja att den, sådant oaktadt, begå". Det handlade här inte om en ansvarsfrihet för dem som inte kände till straffbuden, det krävdes att "de utom handlingen liggande omständigheter eller deraf uppkomna följder, som gifwa

---

⁴⁸ Svennerlind, s.67

⁴⁹ Sondén, s.47

⁵⁰ Sondén, s.54f

⁵¹ Sondén, s.59f

⁵² Leijonhufvud & Wennberg, *Straffansvar* (2005), s.9

⁵³ Sondén, s.65f

handlingen egenskap af brott, också innefattades i den handlandes medwetande och wilja”.⁵⁴

Enligt Ivar Strahl var grundtanken i förslaget att det inte skulle vara rättvist att straffa den som inte kunde styra sina handlingar. Straffbarhet skulle uteslutas i de fall då gärningspersonen på grund av sinnessjukdom inte kunde handla med den frihet eller urskillning som krävdes för ansvar.⁵⁵

År 1864 ersattes 1734 års lag med en ny strafflag, som inte heller den innehöll en definition av uppsåtet. Det fanns dock en regel (i 5kap 12§ 1st) som stadgade att ingen ska dömas till straff för en händelse som *prövas ha timat mer av våda än av vållande*. Bestämmelsen reglerade i princip straffansvarets yttersta gräns.⁵⁶

I kap 5 stadgades följande gällande de psykiskt störda eller sinnesförvirrade lagöverträdarna⁵⁷:

4§ Gerning, som begås af den, som är afwita, eller hwilken förståndets bruk, genom sjukdom eller ålderdomssvaghet, är beröfwadt, ware strafflös.

5§ Har någon, utan egen skuld, råkat i sådan sinnesförvirring att han ej till sig visste; ware gerning, den i han i det medwetslösa tillstånd föröfwar, strafflös.

6§ Pröfwat någon, som brottslig gerning begått, derwid hafwa af kropps- eller sinnessjukdom, ålderdomssvaghet eller annan utan egen skuld, iråkad förvirring saknat förståndets fulla bruk, ehuru han ej kan för strafflös anses efter 4 eller 5 §; då gälla om dödsstraff hwad i 3§ sägs; och må, i ty fall efter omständigheterna, annat straff jemwäl nedsättas under hwad i allmänhet å gerningen följa bort.

Efter ändringar 1890 slogs 4 och 5§ ihop till en bestämmelse⁵⁸:

5§ Gärning, som begås av den, som är awita, eller vilken förståndets bruk, genom sjukdom eller ålderssvaghet, är berövat, vare strafflös.

Har någon, utan egen skuld, råkat i sådan sinnesförvirring, att han ej till sig visste; vare ock gärning, den han i det medwetslösa tillstånd föröfwar, strafflös.

Det *tillräknelighetskriterium* som 5:5 i strafflagen utgjorde, hade inte sin utgångspunkt i gärningspersonens vilja. Här handlade det istället om att uppfylla förnuftsrelaterade kriterier. Enligt lagkommentaren var motiven till att införa strafffrihet att man ansåg att den som helt saknade förståndets bruk varken skulle kunna ha uppsåt eller vara oaktsam. Stadgandet i 6§ möjliggjorde nedsättning av straff vid tillstånd av förminskad tillräknelighet.⁵⁹

---

⁵⁴ SOU 1996:185, s.49

⁵⁵ Strahl, s.76

⁵⁶ Strömmerstedt, *Med vett och vilja?* (1987), s.20

⁵⁷ SOU 1996:185 del II, s.269

⁵⁸ SOU 1996:185 del II, s.271

⁵⁹ SOU 1996:185 del II, s.270f

Tillstånden som åsyftades i första stycket var olika typer av sjukdomstillstånd och i det andra stycket, förnuftsbrister som inte berodde på sjukdom. Bestämmelserna ställer inget krav på orsakssamband mellan det psykiska tillståndet och den brottsliga handlingen, enbart ett krav på tidsmässigt samband. Hur sjukdomstillståndet uppkommit hade inte någon betydelse.⁶⁰

3.2.3.2 Reformen av straffrättsförklaringarna

I början av 1900-talet framfördes en hel del kritik mot tillräknelighetsbestämmelserna, både från den avancerande rättspsykiatrin och från anhängare av de positiva och sociologiska straffrättsvetenskaperna. Ett arbete med att reformera straffrättsförklaringarna i 5 kap påbörjades.

1909 fick Johan C.W. Thyrén, straffrättsprofessor i Lund och senare justitieminister (1926-28), i uppdrag att förbereda en revidering av Strafflagen. Arbetet fortsattes 1916 av *Strafflagskommissionen* där Thyrén ingick som ledamot.⁶¹

Strafflagskommissionen presenterade sitt betänkande, *Förslag till strafflag*, 1923. Förslaget innehöll införandet av ett nytt tillräknelighetsbegrepp, baserat på biologiska (psykiatriska) kriterier. Bestämmelsen hade i förslaget följande lydelse⁶²:

Gärning, som begås av sinnessjuk eller sinnesslö, vare fri från straff; så ock gärning begången av den, som utan egen skuld tillfälligtvis befann sig i sådant sinnesskick, att han fullständigt saknade insikt om sin handlingens betydelse eller förmåga att handla efter sin vilja.

Med begreppet *sinnessjuk* avsåg kommittén själsliga rubbningar hänförliga till psykiatriskt vedertagna former av sinnessjukdom. Lindrigare former av psykos eller demens omfattades inte av begreppet. Med *sinnesslö* avsågs svårare typer av utvecklingsstörning. De tillfälliga sinnesskick som omfattades av förslaget var bland annat epileptiska omtöckningstillstånd, akuta toxiska förvirringar och patologiskt rus (en mycket ovanlig patologisk reaktion på alkohol, som inte tidigare hade omfattats av strafffrihet).⁶³

De tillfälliga tillstånden skulle ge upphov till brister i förståndet eller viljan som var att jämföras med de brister som sinnessjukdom eller sinnesslöhet ledde till. Bestämmelsen innehöll också ett krav på orsakssamband mellan störningen och handlingen samt ett krav på att tillståndet uppkommit utan egen skuld.⁶⁴

Kommissionens betänkande ledde inte till lagstiftning men arbetet med översynen av tillräknelighetsbestämmelserna fortsatte.

En av dem som starkast kritiserade tillräknelighetsbegreppet var rättspsykiatrikeren Olof Kinberg. Kinberg betraktade termer som vilja, skuld och

⁶⁰ SOU 1996:185 del II, s.270

⁶¹ SOU 1996:185 del II, s.271f

⁶² SOU 1996:185 del II, s.272

⁶³ SOU 1996:185 del II, s.272f

⁶⁴ SOU 1996:185 del II, s.273

vedergällning som religiösa och metafysiska föreställningar utan grund i den verkliga världen. Begreppet tillräknelighet var omöjligt att definiera och borde därför inte användas för att begränsa individuellt ansvar. Kindberg menade istället att alla människor i ett samhälle har ett socialt ansvar för sina handlingar. Inget psykiskt tillstånd har betydelse för det sociala ansvar alla har gentemot samhället. De psykiska abnormtillstånden bör därför endast ha betydelse för utformningen av samhällets skyddsreaktioner, så att de blir så effektiva som möjligt.⁶⁵

Karl Schlyter, justitieminister 1932-1936 och hovrättspresident för Skåne och Blekinge under 30-och 40-talen, sympatiserade med Kinbergs idéer. Schlyter blev ordförande för, den år 1938 tillsatta, *Strafflagberedningen* som hade i uppdrag att bereda ett nytt straffsystem. Beredningen kom 1942 med ett betänkande. Förslaget innehöll en inskränkning av straffrättsförklaringarna till att enbart avse dem som var medicinskt sinnessjuka eller sinnesslöa. Även detta förslag innehöll ett krav på kausalsamband.⁶⁶

Det förslag som slutligen antogs och trädde i kraft 1945 hade följande lydelse⁶⁷:

5§ Ej må någon fällas till ansvar för gärning, som han begår under inflytande av sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan själslig abnormitet av så djupgående natur, att den måste anses jämställd med sinnessjukdom.

Har någon utan eget vållande tillfälligt råkat i sådant tillstånd, att han är från sina sinnens bruk, må straff ej heller ådömas för gärning, som han i det tillståndet begår.

Förslaget innehöll också en 6§ med möjlighet till strafflindring vid de permanenta eller tillfälliga sinnesrubbingar som inte riktigt uppfyllde kraven i 5§.

Strahl skriver om bakgrunden till lagändringen att praxis ansågs vara ojämn gällande de tillstånd av abnormitet som inte hade med intellektuell förmåga att göra och att straffrihetsregeln användes i för hög utsträckning. Införandet av begreppen sinnessjukdom och sinnesslöhet skulle bidra till kontinuitet och var också bundna till diagnoser. För att inte kopplingen till psykologiska och psykiatriska begrepp skulle bli alltför stark lade man till jämställdhetsbegreppet som säkrade den juridiska prägel på bedömningen.⁶⁸

I framställningen om sinnessjukas straffrättsliga ställning från 1930 framförde Sondén sina synpunkter på tidens utveckling med förankring i den historiska bakgrund han presenterar. Om förslag att upphäva straffriheten för sinnessjuka som då börjat diskuteras skrev han att ingen av de moderna skolornas företrädare har motiverat varför samhället skulle fordra en sådan förändring. Han menade att företrädarna skyddade sina egna intressen att upprätthålla den dogm de ställt upp: att determinismen är rådande och att den kräver att skillnaden mellan straff och skyddsåtgärder

---

⁶⁵ Svennerlind, s.71f

⁶⁶ SOU 1996:185 del II, s.276f

⁶⁷ SOU 1996:185 del II, s.277

⁶⁸ Strahl, s.77

utplånas.⁶⁹ Sondén själv menade att frågan om viljans frihet alltid kommer att vara lika omstridd och därför kan varken indeterministiska eller deterministiska ståndpunkter läggas till grund för ett praktiskt lagstiftningsarbete.⁷⁰

3.2.3.3 Brottsbalken

Strafflagberedningens arbete fortsatte efter lagändringen och 1956 presenterades beredningens slutbetänkande *Skyddslag* (SOU 1956:55). Förslaget innebar ett avskaffande av straffriförklaringarna.

Strafflagberedningen framhöll att tillräknelighetsläran tillkommit då straff var den enda påföljden. I en tid då påföljderna alltmer anpassades efter den dömdes vårdbehov ansåg man det inte längre nödvändigt att skilja på tillräkneliga och otillräkneliga i straffsystemet. Baserat på individualpreventiva skäl skulle domstolen hädanefter kunna döma de som tidigare straffriförklarats till den påföljd som var mest lämplig.⁷¹

Att sluta särbehandla otillräkneliga skulle enligt beredningen vara önskvärt av många olika skäl. Att även otillräkneliga kunde bli föremål för frihetsberövande genom domstolsbeslut skulle stärka samhällsskyddet och var dessutom mer rättssäkert än om beslutet fattades inom vården. Argument som anfördes mot förslaget var bland annat att det kunde vara skadligt att vård betraktades som ett straff och att synen på dem som tidigare hade ansvarsbefriats skulle förändras. Här menade beredningen att vården, liksom tidigare, var en följd av den brottsliga gärningen och att en straffriförklaring inte hade någon större betydelse vare sig för den sinnessjuka eller för andra runtomkring. Man trodde inte heller att samhällets syn på dem som nu dömdes till ansvar skulle påverkas, då domstolen tydligt skulle förklara att brottet begåtts under inflytande av sinnessjukdom eller sinnesslöhet.⁷²

Strafflagberedningen genomdrev ett förslag som principiellt sett skiljde sig mycket från den tidigare ordningen men syftet var varken att synen på eller behandlingen av de psykiskt avvikande lagöverträdarna skulle förändras.

Då Brottsbalken trädde i kraft 1965 avskaffades straffriförklaringarna i enlighet med strafflagberedningens förslag. De regler som infördes vid Brottsbalkens tillkomst, gällande de tidigare otillräkneliga, gav rätten möjlighet att vid behov förordna om slutna psykiatrisk vård och nedsätta straff under vissa förhållanden. Reglerna innebar ett fängelseförbud då brott begåtts under inflytande av sinnessjukdom, sinnesslöhet eller jämställd själslig abnormitet och möjlighet att döma till böter eller skyddstillsyn endast under vissa omständigheter. De som tidigare betraktats som otillräkneliga var nu inte längre underställda någon särskild ansvarsprövning utan särbehandlades istället enbart i påföljdsledet. Något om hur

---

⁶⁹ Sondén, s.139

⁷⁰ Sondén, s.131

⁷¹ SOU 1996:185 del II, s.278

⁷² SOU 1996:185 del II, s.279

uppsåtsbedömningen av psykiskt störda skulle gå till i praktiken nämns inte i förarbetena.⁷³

När det gällde de tillfälligt sinnesförvirrade var syftet egentligen inte att åstadkomma någon ändring av ansvarsbedömningen i praktiken. Förslaget innehöll från början en undantagsregel för dem som utan eget vållande tillfälligt var från sina sinnens bruk. På lagrådets inrådan togs den föreslagna regeln inte med i Brottsbalken. Lagrådet menade att de som regeln gällde skulle frias från ansvar i och med att de inte skulle anses ha uppsåt till sina handlingar. En särskild ansvarsfrihetsregel ansågs därför inte vara nödvändig.⁷⁴

I samband med införandet av Brottsbalken talade också departementschefen om ett oförändrat läge gällande tillfällig sinnesförvirring. Departementschefen menade att de gärningar som tidigare inte ansetts utgöra brott enligt 5 kap 5§ 2st, inte heller i fortsättningen skulle komma att betraktas som brottsliga.⁷⁵

Agge och Thornstedt skriver att man i och med ändringen ville ta avstånd från den klassiska vedergällningsstraffrätten. Reformen skulle vara terminologisk men kom att ge upphov till en del praktiska svårigheter för uppsåtsbedömningen.⁷⁶

Avskaffandet innebar, med Jareborgs ord, *en för så kallade civiliserade stater unik ordning*⁷⁷. Liknande diskussioner som den i Sverige, fördes i Danmark och Norge under 70-talet men i inget av länderna föreslogs att systemet med ansvarsfrihetsregler skulle avskaffas.⁷⁸ Det är några få andra länder, Grönland och staterna Idaho, Montana och Utah i USA, som idag har system som liknar det svenska.⁷⁹

Om den historiska utvecklingen i allmänhet skriver Sondén att det är de sinnessjukas straffrihet som varit det primära. Han menar att formuleringen av tillräknelighetsreglerna har varit sekundär och anpassats för att förklara straffriheten.⁸⁰ Vid utformandet av bestämmelserna har man alltför ofta bortsett från den historiska bakgrunden, vilket har påverkat diskussionen negativt. Betydelsen som har tillmätts den sinnessjukes begränsade vilja är en konsekvens av detta.⁸¹

Sondén slutsats blir att den så omdebatterade frågan om hur tillräknelighetsrekvisitet formuleras i praktiken saknar egentlig betydelse. Andra faktorer, som den rådande uppfattningen om vad som är sinnessjukdom, har bestämt området för straffriheten. Inte hur lagtexten har formulerats. Av den historiska utvecklingen kan utläsas att området för

---

⁷³ SOU 1996:185 del II, s.281f

⁷⁴ Jareborg (1994) s.259f

⁷⁵ Prop. 1964:10 *Förslag till lag om införande av Brottsbalken*, s.107

⁷⁶ Agge & Thornstedt, s.98

⁷⁷ Jareborg (1994) s.258

⁷⁸ Heckscher, *Socialberedningens skuld* (1984), s.238

⁷⁹ SOU 2002:3, *Psykisk störning brott och ansvar*, s.230f

⁸⁰ Sondén, s.147f

⁸¹ Sondén, s.153

straffrihet minskats och utvidgats oberoende av de lagändringar som gjorts på området. Det är rättstillämpningen som har styrt utvecklingen.⁸²

Även Heckscher delar synen att rättstillämpningen styr utvecklingen när det gäller tillräknelighet. Han anför att svängningar i den principiella synen på frågan inte verkar ha någon avgörande betydelse för vad som händer med den enskilde lagöverträdaren. Något som stödjer det är att det finns liknande system i olika länder även om den principiella synen varierar. Heckscher menar också att rättsläget före och efter Brottsbalken är ganska likartat.⁸³

I och med brottsbalkens införande förlorade begreppen tillräknelighet och tillräknande betydelse i straffrättsligt sammanhang. Tillräknandet utgjordes liksom tidigare av kravet på uppsåt men då tillräknelighetsrekvisitet avskaffades försvann också behovet av att kunna hålla isär begreppen.⁸⁴

Det straffrättsliga ansvaret hos sinnessjuka eller tillfälligt sinnesförvirrade har sedan Brottsbalkens ikraftträdande avgjorts enligt allmänna regler om ansvar. Kravet på uppsåt eller oaktsamhet, i 1 kap 2§ BrB, måste vara uppfyllt.

---

⁸² Sondén, s.154f

⁸³ Heckscher, s.235f

⁸⁴ Strahl, s.76

4 Medvetenhet i gällande rätt

Sedan Brottsbalkens ikraftträdande gäller, som vi sett ovan, att alla människor anses kapabla att begå brott och ådömas ansvar. Även de sinnessjuka eller sinnesförvirrade som enligt äldre svensk rätt, och fortfarande i de flesta andra länder, skulle anses vara otillräkneliga, kan idag här dömas för brott.

Inte heller den svenska rättsordningen stadgar dock att alla ska anses vara ansvariga för sina handlingar i alla lägen. Reflexmässiga handlingar ska inte leda till ansvar, inte heller om man är omedveten om vad man gör och inte har möjlighet att påverka sitt handlande ska man hållas ansvarig. I enlighet med skuldprincipen och konformitetsprincipen finns även här undantag.

Juridiskt ansvar fastställs i domstol genom en bedömning av om den tilltalade haft uppsåt eller varit oaktsam i förhållande till den brottsliga gärningen. När det gäller tillfälligt sinnesförvirrade och psykiskt abnorma tar domstolen idag ställning till om den tilltalade varit *i tillräcklig grad medveten*, om omvärlden och sina handlingar, för att kunna uppfylla kravet på uppsåt.

Det har i doktrinen ifrågasatts om rörelser som utförs utan medveten kontroll, under exempelvis sömn eller hypnos, ska anses utgöra *handlingar* i juridisk mening⁸⁵. Sinnestillstånd som gränsar till medvetlöshet har dock kommit att beaktas i praxis i samband med bedömningen av brottets subjektiva sida, vid avgörandet av den tilltalades ansvar.

I detta avsnitt undersöks det juridiska begreppet *medvetenhet*, vad det innebär och vilken rättslig ställning begreppet har.

4.1 Uppsåt

Slår man upp ordet uppsåt i *Svenska Akademiens Ordlista* får man förklaringen *avsikt, föresats*. I *Nationalencyklopedin* ges en hänvisning till *dolus* och förklaringen *skadlig gärning orsakad av gärningsmannen med avsikt*. Tittar man i *Juridikens termer* hittar man dock en betydligt mer omfattande förklaring.

Traditionellt brukar en uppsåtlig handling beskrivas så att den är företagen *med vett och vilja*. Liksom många juridiska termer skiljer sig uppsåtsbegreppet en del från den traditionella eller allmänt språkliga förståelsen av ordet. Uppsåtet finns inte i detalj reglerat i lag och är en av de mest omskrivna företeelserna inom juridiken. Här finns varken ambition eller utrymme för en fullständig redogörelse för uppsåtsbegreppet, men en översiktlig bild ger oss möjlighet att förstå begreppet medvetenhet och hur det är sammankopplat med uppsåt och juridiskt ansvar.

---

⁸⁵ se t.ex. Leijonhufvud & Wennberg, s.55

4.1.1 Varför ett krav på uppsåt?

Syftet med ett krav på uppsåt måste kopplas till de syften som motiverar kriminalisering i stort.

Att karakterisera vissa handlingar som brott och straffa dem som begår brotten har tidigare haft mytiska eller religiösa motiv, den som begår en synd ska få möjlighet till försoning. Till de äldre motiven hör också vedergällningstanken, den som tilldragit sig religiös eller etisk skuld ska betala för detta.⁸⁶

Enligt Jareborg kan kriminalisering inte rättfärdigas utifrån tankar om vedergällning eller försoning. Även andra synpunkter som framförs i samband med kriminaliseringen, såsom återanpassning till samhället, förbättring, oskadliggörande och individuell avskräckning, är syften som skulle kunna uppnås mer effektivt på annat sätt. Jareborg framhåller att kriminaliseringens syfte är att internalisera samhälleliga normer.⁸⁷

Genom kriminalisering ska människors handlingar påverkas så att icke önskvärt beteende förhindras. Man tänker sig här att risken att bli bestraffad ska utgöra en motvikt till den enskildes skäl att handla på ett sätt som är skadligt för andra eller samhället. Människor ska genom hotet om straff, som innebär obehag eller lidande, avskräckas från att begå vissa handlingar.⁸⁸

I många fall är risken för upptäckt så låg att straffhotet inte kan förväntas ha någon effekt på individens beslut att handla. Här är det av betydelse att straffhotet anses ha moralbildande och vanebildande effekter som får de flesta att lyda lagen även om risken att åka fast är liten. De normer som kriminaliseringen ger uttryck för internaliseras i samhället.⁸⁹

Jareborg motiverar sammanfattningsvis kriminalisering utifrån behovet av allmän avskräckning, internalisering av normer och att symboliskt uttrycka samhälleligt ogillande.⁹⁰

Särskilt när det gäller kriminaliseringens påverkan på bildandet av sociala vanor och samveten hos människor har dess *klandrande* funktion betydelse. Kriminaliseringen innehåller, som Jareborg skriver, inte bara ett hot om straff i form av lidande eller obehag, utan *ett hot om "klandrande" tillfogande av lidande eller obehag*.⁹¹ Det är klandrandet som ska leda till att den moraliska kvaliteten hos framtida handlingar förbättras och klandras kan endast den som är moraliskt ansvarig för sin handling.⁹²

I kommentaren till Brottsbalken motiveras kravet på uppsåt så att ett annat ansvar måste tillskrivas den som handlat med uppsåt än den som handlat oaktsamt. Den som handlat uppsåtligt har företett skuld. I kommentaren framhålls att straffsystemet bygger på skuldprincipen och att det juridiska

---

⁸⁶ Jareborg (2001) s.45

⁸⁷ Jareborg, *Determinism och straffrättsligt ansvar* (1985), s.3

⁸⁸ Jareborg (2001) s.47f

⁸⁹ Jareborg (2001) s.47f

⁹⁰ Jareborg (1985) s.28

⁹¹ Jareborg (1985) s.3

⁹² Jareborg (1985) s.26f

ansvaret i allmänhet förknippas med skuld. Att döma oberoende av uppsåt skulle betraktas som omoraliskt och inte vara bra för straffsystemet.⁹³

Även konformitetsprincipen anförs till stöd för uppsåtsbegreppet. Då de straffrättsliga reglerna har till syfte att uppmana människor att handla enligt lag vore det inte ändamålsenligt att straffa dem som inte haft möjlighet att styra sitt handlande och rätta sig efter lagen.⁹⁴ Här menar Strahl att det visserligen inte är meningslöst att straffa dem som inte kunnat rå för sina handlingar och därmed inte är mottagliga för straffhot. Det skulle kunna avhålla andra. Däremot är det kanske inte *fair play*, som han uttrycker det, och om det är den allmänna uppfattningen skulle inte den preventiva effekten försvagas av att vissa går fria från straff.⁹⁵

Uppsåtsrekvisitets uppgift är, beskriver Strahl, att begränsa det straffrättsliga området. Genom ett krav på uppsåt ges människor möjligheten att välja om de ska begå brott eller inte. Det ger en möjlighet att undvika sådant handlande som skulle leda till ansvar och straff.⁹⁶

Av syftet följer enligt Strahl att uppsåtsbegreppet måste utformas så att ”uppsåtsrekvisitet bäst tjänar det praktiska syftet att begränsa kriminaliseringen till vad som anses önskvärt att straffbelägga såsom uppsåtligt brott”.⁹⁷

4.1.2 Brottsbalken 1 kap 2§

I Brottsbalkens första kapitel finns stadgat de grundläggande förutsättningar som krävs för att någon ska kunna dömas och straffas för ett brott. I 2§ hittar vi kravet på uppsåt (ofta används den latinska termen *dolus*):

2§ *En gärning skall, om inte annat är särskilt föreskrivet, anses som brott endast då den begås uppsåtligen.*

Har gärningen begåtts under självförvållat rus eller var gärningsmannen på annat vis genom eget vållande tillfälligt från sina sinnens bruk, skall detta inte föranleda att gärningen inte anses som brott.

Lagen ger inte någon definition av vad som ska förstås med *uppsåtligen*, begreppet har istället diskuterats och definierats i doktrin och rättspraxis.

Dagens uppsåtsbegrepp är i princip detsamma som Strafflagens. I *Principerna för en strafflagsreform*(1914) skildrar Thyren sin syn på uppsåt, eller tillräknande, som en fråga om viljans samhällsfarlighet. För att någon ska tillräknas en gärning måste gärningen omfattas av en samhällsfarlig vilja.⁹⁸

Ivar Agge beskriver (1961) brottets subjektiva sida så att ”gärningsmannen med sitt psyke omfattat det objektiva skeendet på ett sådant sätt, att detta

---

⁹³ Berggren m.fl, kommentar till Brottsbalken 1:2 (Zeteo, 2011)

⁹⁴ Berggren m.fl., kommentar till Brottsbalken 1:2

⁹⁵ Strahl, s.76f

⁹⁶ Strahl, s.78f

⁹⁷ Strahl, s.89f

⁹⁸ Asp m.fl., *Kriminalrättens grunder* (2010), s.311

kan sägas utgöra ett uttryck för en samhällsskadlig vilja eller en tydlig likgiltighet för de krav som lagen ställer på medborgarnas handlande i det berörda hänseendet”⁹⁹. Agge menar att denna typ av samband, mellan den brottsliga handlingen och gärningspersonens psyke, måste föreligga för att ett ådömande av straff ska kunna försvaras ur preventiva synpunkter och vara förenligt med den allmänna rättskänslans krav.¹⁰⁰

Idag beskrivs den typiska uppsåtliga gärningen i regel som ”en medveten, kontrollerad handling eller underlåtenhet”¹⁰¹.

4.1.2.1 Tre former av uppsåt

Uppsåtet indelas idag i tre varianter, avsiktssuppsåt, insiktssuppsåt och likgiltighetsuppsåt. Olika brott kräver olika former av uppsåt och vilken variant som är aktuell framgår av brottsbeskrivningen. Om en bestämmelse inte anger något preciserat om uppsåt gäller att åtminstone kravet på likgiltighetsuppsåt måste vara uppfyllt.

Traditionellt talar man om ett krav på *kvalificerat* uppsåt då ett straffbud kräver en särskild uppsåtsform (det gäller i sådana fall ett krav på särskild avsikt eller syfte). Gällande de övriga, okvalificerade, uppsåtsformerna har Strahl myntat begreppet *uppsåt rätt och slätt*.¹⁰²

För att ett brott ska anses vara uppsåtligt och leda till straffansvar krävs att alla objektiva rekvisit (rekvisiten för brottslig gärning) i brottsbeskrivningen är täckta av uppsåt. Man talar om subjektiv täckning enligt *täckningsprincipen*. De tre uppsåtsformerna som preciseras här tillämpas då det krävs uppsåt i förhållande till en effekt (en följd) av en handling. I vissa fall är det själva handlandet eller faktiska omständigheter, som måste vara täckta av uppsåt, då är det ett insiktssuppsåt eller ett likgiltighetsuppsåt som ska styrkas.¹⁰³

Avsiktssuppsåtet, även benämnt direkt uppsåt eller *dolus directus*, är den uppsåtsform som kanske bäst överensstämmer med den allmänna förståelsen av uppsåt som ”med vett och vilja”. Här ska den brottsliga effekten vara åsyftad av gärningspersonen, antingen som ett mål med en handling eller som ett genomgångsled eller medel för att uppnå målet¹⁰⁴.

För att ett avsiktssuppsåt ska föreligga krävs en kännedom om eller *insikt* i sakförhållandena och en *viljeinriktning* hos den som utför gärningen.¹⁰⁵

I brottsbeskrivningar som innehåller ett krav på avsiktssuppsåt förekommer uttryck som *avsiktligen, i syfte att, för att* eller *söker*.¹⁰⁶

---

⁹⁹ Agge, *Straffrättens allmänna del, föreläsningar, andra häftet* (1961), s.251

¹⁰⁰ Agge, s.251

¹⁰¹ Jareborg, *Supplement till allmän kriminalrätt* (2008), s.6

¹⁰² Asp m.fl., s.311, Strahl, s.110

¹⁰³ Berggren m.fl., kommentar till Brottsbalken 1:2

¹⁰⁴ Berggren m.fl., kommentar till Brottsbalken 1:2

¹⁰⁵ Berggren m.fl., kommentar till Brottsbalken 1:2

¹⁰⁶ Asp m.fl., s.324

Vid **insiktsuppsåt** (jämförbart med det tidigare indirekt uppsåt eller *dolus indirectus*) är den brottsliga effekten inte åsyftad som vid avsiktsuppsåtet. Här utgör den istället en *biprodukt* eller en *nödvändig biverkan* av gärningspersonens handlande. Handlandet kan syfta till en annan brottslig effekt, till något som inte är brottsligt eller inte ha något särskilt syfte.¹⁰⁷

Exempel som brukar anges är att någon avser att döda en viss person med en sprängladdning, och också skadar eller dödar andra människor runtomkring. Målet med gärningen, en persons död, omfattas då av ett avsiktsuppsåt medan skadorna på andra kan omfattas av insiktsuppsåt. Det krav som måste uppfyllas är att gärningspersonen *inser* eller *är övertygad om* att effekten kommer att inträda som en biverkan eller *nödvändig följd* av handlingen¹⁰⁸. Gärningspersonen måste förstå att effekten är en *säker följd av* eller *nödvändigt förbunden med* gärningen¹⁰⁹.

Vid insiktsuppsåt är det alltså gärningspersonens kognitiva föreställning om följderna och omständigheterna kring gärningen som utgör hela grunden för bedömningen.¹¹⁰

Uppsåtets nedersta gräns har gett upphov till stor debatt i doktrinen och genomgått förändringar i rättspraxis. Tidigare tillämpades ett *eventuellt uppsåt* (*dolus eventualis*). Det eventuella uppsåtet ansågs föreligga om gärningspersonen insåg att effekten varit möjlig och skulle ha handlat likadant om denne varit säker på att effekten skulle ha inträffat. Domstolen gjorde alltså ett hypotetiskt prov som skulle visa att gärningspersonen inte skulle ha avhållit sig från att handla om effekten varit en säker följd av handlingen.¹¹¹

Uppsåtsformen har kritiserats hårt, i huvudsak för att bedömningen inte gäller de faktiska omständigheterna utan en hypotetisk situation där annorlunda förutsättningar föreligger. I praxis har utvecklats ett resonemang om gärningspersonens likgiltighet i förhållande till effekten, som använts vid formuleringen av det hypotetiska provet.¹¹²

Sedan 2004 (i och med rättsfallet NJA 2004 s.176) utgörs uppsåtets nedre gräns av ett självständigt **likgiltighetsuppsåt**. I domen konstaterar HD att det eventuella uppsåtet inte längre är lämpligt att använda. Det hypotetiska provet kan däremot utgöra ett bevisfaktum när det gäller gärningspersonens inställning till effekten, en faktor som har betydelse för alla tre former av uppsåt.¹¹³

För att likgiltighetsuppsåt ska föreligga i förhållande till en effekt krävs att gärningspersonen *insett att det förelåg en risk* för effekten och att denne också *varit likgiltig till effektens förverkligande*. Kravet brukar också

---

¹⁰⁷ Berggren m.fl., kommentar till Brottsbalken 1:2

¹⁰⁸ Berggren m.fl., kommentar till Brottsbalken 1:2

¹⁰⁹ Ulväng, kommentar till Brottsbalken 1:2 (Karnov 2011)

¹¹⁰ Asp m.fl., s.321

¹¹¹ Berggren m.fl., kommentar till Brottsbalken 1:2

¹¹² Berggren m.fl., kommentar till Brottsbalken 1:2

¹¹³ Berggren m.fl., kommentar till Brottsbalken 1:2

uttryckas så att förverkligandet av effekten vid gärningstillfället inte utgjorde ett för gärningspersonen relevant skäl att avstå från gärningen.¹¹⁴

Den uppfattning gärningspersonen har av hur stor risken är får här stor betydelse för bedömningen. Har gärningspersonen insett att risken var mycket hög och trots det genomfört handlingen är det i praktiken ofta tillräckligt för att denne ska anses ha varit likgiltig på sådant sätt att uppsåt föreligger.¹¹⁵

4.1.3 Oaktsamhet

Om det uttryckligen framgår av en brottsbeskrivning kan oaktsamhet (eller *culpa*) vara tillräckligt för att utlösa straffansvar. I vissa brottsbeskrivningar förklaras vad som krävs för att någon ska anses vara oaktsam men inte heller oaktsamhetsbegreppet har någon allmängiltig definition i lag. Kravet på oaktsamhet uttrycks i termer som vårdslöshet eller vållande, vilka kan ha varierande betydelse för olika brottstyper.¹¹⁶

Gemensamt för alla former av culpa är en avvikelse från den försiktighet som kan krävas av situationen. Gärningen ska vara en avvikelse från det som anses vara ett *aktsamt beteende* och det ska kunna begäras av gärningspersonen att denne *iakttagit erforderlig aktsamhet*. Vilka krav som kan ställas på aktsamhet varierar för olika situationer. Domstolen kan vägledas i bedömningen av förhållningsregler i lag eller myndighetsföreskrifter. Finns inga särskilda förhållningsorder beaktas vilken aktsamhet som skulle ha iakttagits av en normalt försiktig person (en ”bonus pater familias”). Huruvida erforderlig aktsamhet kunnat krävas av gärningspersonen avgörs med beaktande av dennes individuella egenskaper.¹¹⁷

Man brukar skilja mellan *medveten* och *omedveten* oaktsamhet, där det förstnämnda anses vara mer klandervärt. Vid medveten oaktsamhet har gärningspersonen en insikt om risken men är inte, som vid likgiltighetsuppsåt, likgiltig inför riskens förverkligande. Den omedvetet oaktsamme är inte medveten om risken men *borde ha förstått* eller *hade skäligen anledning att anta* att det förelåg en risk.¹¹⁸

För att oaktsamhet ska vara straffbart krävs att det stadgas i lagtexten vad gärningspersonen är oaktsam i förhållande till, exempelvis *annans liv* i 3:7 BrB om vållande till annans död.¹¹⁹

---

¹¹⁴ Berggren m.fl., kommentar till Brottsbalken 1:2

¹¹⁵ Ulväng, kommentar till Brottsbalken 1:2

¹¹⁶ Berggren m.fl., kommentar till Brottsbalken 1:2

¹¹⁷ Leijonhufvud & Wennberg, s.61f

¹¹⁸ Jareborg (2008) s.18

¹¹⁹ Berggren m.fl., kommentar till Brottsbalken 1:2

4.2 Begreppet medvetenhet

I doktrinen finns mycket sagt om uppsåtsbegreppets konstruktion. Strahl skriver på ett ställe¹²⁰:

Vad uppsåtsrekvisitet kräver har emellertid genom rättspraxis och doktrin blivit till så väsentlig del bestämt, att ovisshet kan råda endast om vad som kan betraktas såsom uppsåtsbegreppets gränsområden.

Måhända stämmer det som Strahl skriver men här är det just uppsåtsbegreppets gränsområden som är av intresse. Aktuellt för denna framställning är vilken typ av kognitiv förmåga som ytterst krävs för att kravet på uppsåt ska kunna uppfyllas.

Doktrinen innehåller flera teoretiska ställningstaganden och distinktioner som har relevans för de fall där gärningspersonens kognitiva förmåga ifrågasätts. För att förstå problematiken måste vi undersöka några begrepp som leder fram till det som i doktrin, och praxis, beskrivs som ett krav på tillräcklig *medvetenhet*. Ett av dem är begreppet *handling*, som liksom övriga relaterade begrepp, här presenteras tämligen översiktligt. En mer ingående analys av till exempel handlingsbegreppet skulle säkerligen vara intressant men faller delvis utanför problematiken här.

För att kunna hållas ansvarig för ett brott krävs först och främst att det den tilltalade står åtalad för kan karaktäriseras som en *gärning* (se lagtexten i 1:2 ovan). Begreppet *gärning* utgör ett objektiva brottsrekvisit och brukar användas som ett samlingsbegrepp för rekvisiten *handling* och *underlåtenhet*. I uppsatsen används generellt begreppet *handling* men det som anges är i princip även tillämpligt då det är fråga om *underlåtenhet* (se under *avgränsning* ovan).

Handlingsbegreppet är av intresse då det generellt inom doktrinen görs skillnad mellan ofrivilliga kroppsrörelser (icke-handlingar) och kroppsrörelser som utförs omedvetet (icke uppsåtliga handlingar). De psykiska och fysiska tillstånd som kan föranleda ansvarsfrihet kan alltså delas in i två typer. Tillstånd som inte utgör handlingar i rättslig mening och tillstånd som innebär att den tilltalade inte kan anses vara tillräckligt medveten för att uppsåt ska föreligga. Det är inte helt lätt att se exakt var gränsen går och frågan har, som nämnts ovan, i praxis till största del tagits upp i samband med uppsåtsbedömningen.

4.2.1 Ofrivilliga handlingar

En handling i straffrättslig mening förutsätter, enligt Agge & Thornstedt, en kroppsrörelse, men också att kroppsrörelsen är bestämd av en *inre viljeakt*. Reflexrörelser och omedvetna rörelser anses sakna den bakomliggande viljan och utgör därför inte handlingar.¹²¹

---

¹²⁰ Strahl, s.89

¹²¹ Agge & Thornstedt, s.62

I *Allmän straffrätt i vad angår brotten* (1976) drar Ivar Strahl en gräns mellan uppsåtliga handlingar och fall där kroppen fungerar som sak. Vid reflexhandlingar eller kroppsrörelser under epileptiska anfall föreligger inte uppsåt, även om personen kan vara medveten om att rörelser sker. Skillnaden mot uppsåtliga handlingar åskådliggör Strahl genom att ställa frågan av vilket skäl rörelsen företogs. En fråga som blir meningslös i de uppsåtliga fallen.¹²²

Strahl skiljer de ofrivilliga kroppsrörelserna från handlingar som är utlösta av oemotståndliga impulser (t.ex. kleptomani), som begås i stark affekt eller under omtöcknade tillstånd. Han formulerar här två krav som innefattas i uppsåtsrekvisitet:

- den tilltalade ska ha *gjort något*: det är inte tillräckligt att *något hänt med denne*.
- den tilltalade ska också ha *varit i sådant tillstånd att uppsåtsrekvisitet kan vara uppfyllt*: alltså *inte ha varit alltför omtöcknad*

Det senare kravet är enligt Strahl det som kommer till uttryck i domstolarnas krav på *tillräcklig medvetenhet*. Det förra är snarare ett handlingsrekvisit.

Jareborg jämför ofrivilliga handlingar med handlingar utförda under överväldigande fysiskt tvång. Ett exempel han anger är att någon blir knuffad in i en glasruta som går sönder. Enligt huvudregeln ska en ofrivillig handling inte leda till ansvar. En ofrivillig handling karakteriseras enligt Jareborg av att *gärningsmannen helt saknar medveten kontroll över vad han gör*. Exempel som anges är reflexrörelser, spasmer eller konvulsioner och rörelser under epileptiska anfall. Även handlingar utförda i samband med svimning, hypnos, under sömn eller under blackout på grund av sjukdom, kroppsskada och annan medvetlöshet betecknas som ofrivilliga.¹²³

Jareborg påpekar här att det kan vara svårt att skilja ofrivilliga handlingar från *icke ofrivilliga handlingar som förövas i ett tillstånd av tillfällig sinnesförvirring*. Han framhåller att de ofrivilliga handlingarna karakteriseras av brist på kontroll snarare än brist på uppsåt. Det är därmed missvisande att domstolar motiverar friande domslut med att erforderligt uppsåt saknas.¹²⁴

Agge använder begreppet *medveten* handling om en kroppslig rörelse som upp bärs av en viljeakt. Kroppsrörelser av reflexkaraktär, automatisk handlande under medvetlöshet liksom rörelser utförda under fysiskt tvång faller därmed utanför handlingsbegreppet. Han menar att det är viktigt att viljeakten här ska sättas i relation enbart till den kroppsliga rörelsen och inte till det *totala gärningsinnehållet*. På det sättet undviks en *ur systematisk*

---

¹²² Strahl, s.91

¹²³ Jareborg (1994) s.255

¹²⁴ Jareborg (1994) s.256

synpunkt betänklig sammanblandning mellan brottets objektiva och subjektiva sida. Alltså mellan handlingsbegreppet och uppsåtsbegreppet.¹²⁵

Det handlingsbegrepp som förekommer traditionellt i doktrinen är anknutet till en vilja hos personen som handlar. Ett handlingsbegrepp som Jareborg kritiserar skarpt i sin avhandling *Handling och uppsåt* från 1969. Strahls handlingsbegrepp är inte lika anknutet till vilja som övrigas. Gärningspersonen ska ha gjort något (inte tillräckligt att något hänt med honom eller henne).

Flera av författarna poängterar att en sammanblandning av brister i handlingen, det objektiva rekvisitet, och brister i uppsåtet, det subjektiva rekvisitet, är systematiskt problematisk. Reflexhandlingar, spasmer och liknande rörelser förekommer ytterst sällan i praxis, men handlingar i samband med sömn, omtöckning och tillstånd som gränsar till medvetlöshet förekommer i ett antal fall. I domstolarna är det i princip undantagslöst i samband med uppsåtsbedömningen dessa tillstånd får betydelse. I fortsättningen görs därför ingen teoretisk skillnad mellan tillstånden, vi går istället vidare och undersöker vilken typ av brist i uppsåtet de ”medvetlösa” tillstånden kan utgöra.

4.2.2 Kognitiva förutsättningar för uppsåt

Hur avgör vi om en handling är medveten eller inte? Oavsett vilken uppsåtsform som är aktuell förutsätts för ett ansvarsbeläggande någon form av inre aktivitet. Det ska finnas en *avsikt*, ett *syfte*, en *insikt* eller *övertygelse* hos gärningspersonen, som kan sättas i samband med gärningen.

Leijonhufvud och Wennberg beskriver i *Straffansvar reflexrörelser och liknande* så att de utförs *omedvetet* eller *utanför jagets kontroll*.¹²⁶

Nils Jareborg för ett ingående resonemang kring de kognitiva förutsättningar som finns inbyggda i uppsåtsbegreppet. Enligt Jareborg utgörs principiellt sett alla uppsåtsbegrepp av ett *kognitivt* och ett *voluntativt* element. Det kognitiva elementet beskrivs som en kunskapsmässig intellektuell föreställning hos gärningspersonen. Föreställningen utgörs av en vetskap om ett faktum eller ett tänkbart faktum. Gärningspersonen är viss om eller inser att ett förhållande råder, att något har hänt, ska hända eller håller på att hända. Föreställningen kan vara av olika grad, gärningspersonen kan vara säker på något eller misstänka det. Det voluntativa elementet utgörs av gärningspersonens inställning till följden och omständigheterna. Här talar Jareborg om en vilja, avsikt, ett syfte eller en attityd, t.ex. likgiltighet.¹²⁷

Relevant i sammanhanget är på vilket sätt de kognitiva och voluntativa elementen förutsätter medvetenhet. Jareborg skriver¹²⁸:

Att vara säker på, tro eller misstänka något förutsätter inte att man är

---

¹²⁵ Agge, s.267f

¹²⁶ Leijonhufvud & Wennberg, s.55 f

¹²⁷ Jareborg (2008) s.2f

¹²⁸ Jareborg (2008) s.3

medveten därom i den meningen att man tänker därpå eller har uppmärksamheten riktad därpå(...).

För att en kognitiv inställning ska finnas hos en människa räcker det med att ”hon en gång har blivit säker på, kommit att tro eller misstänka något, och att hon inte har glömt bort detta”. Uppsåtet ställer alltså inget krav på att något ska finnas direkt framkallat i gärningspersonens medvetande då gärningen begås.¹²⁹

Den medvetenhet som krävs för uppsåt föranses enligt Strahl inte av ett krav på ett beslut att handla eller ett övervägande av för- och nackdelar. Att en handling utförs impulsivt eller i affekt utesluter inte uppsåt, *han ser rött men han ser* som Strahl uttrycker det.¹³⁰ Någon föresats eller viljeakt behöver inte påvisas.¹³¹

Istället talar Strahl om ett krav på viss *känedom*. Han ger ett exempel med en man som går. Att själva gåendet är uppsåtligt följer av att den gående har omedelbar känedom om att han går. Han kanske inte direkt tänker på att han går, men han är medveten om det.¹³² När det gäller sådan känedom som krävs för uppsåt skriver Strahl att man ska anses vara medveten om *allt det man en gång lärt känna eller tänkt på och inte sedermera glömt*.¹³³

Själlslig abnormitet kan vara en orsak till att det subjektiva rekvisitet inte är uppfyllt. Om det skriver Strahl att man inte generellt kan hävda att sinnessjuka eller sinnesslöa inte kan uppfylla kravet på uppsåt. Men sinnessjukdom kan innebära en ”så ofullständig eller oriktig föreställning om sakförhållandena” att uppsåt inte föreligger.¹³⁴

I kommentarerna till Brottsbalken står om uppsåt och psykisk störning:

”Principen brukar anses vara att uppsåt inte föreligger, om en normal människa, som hade samma föreställning om sakförhållandena som den psykiskt störde, inte skulle ha ansetts handla uppsåtligt, och det anses att prövningen av uppsåtsfrågan i de flesta fall torde ge till resultat att uppsåt föreligger”¹³⁵

Det uppsåtsbegrepp som avses här är precis samma som det som gäller alla andra människor. Strahl skriver att det kan innebära stora svårigheter att avgöra om uppsåt föreligger vid själsliga abnormtillstånd men att det är priset man måste betala för att inte sinnessjuka ska drabbas hårdare av kriminalisering än andra.¹³⁶ Men han drar också utifrån studier av praxis slutsatsen att ”uppsåtsrekvisitet kan anses uppfyllt ehuru den tilltalades uppfattnings- och omdömesförmåga var i ganska hög grad nedsatt”¹³⁷.

---

¹²⁹ Jareborg (2008) s.3

¹³⁰ Strahl, s.92

¹³¹ Strahl, s.110

¹³² Strahl, s.111

¹³³ Strahl, s.112

¹³⁴ Strahl, s.78

¹³⁵ Berg, Ulf; Berggren, Nils-Olof; Bäcklund, Agneta; Munck, Johan; Wersäll, Fredrik; Victor, Dag, *Brottsbalken en kommentar kap 25-38* (2011)

¹³⁶ Strahl, s.93

¹³⁷ Strahl, s.94

Monica Strömmerstedt ansluter sig i *Med vett och vilja?* (1987) i mycket till Strahls uppsåtsbegrepp som hon beskriver som extensivt. Enligt Strömmerstedt är uppsåtsbegreppet både snävare och vidare än just uttrycket ”med vett och vilja”. Snävare i och med att det inte bara räcker med vilja och vett i allmänhet, även övriga brottsrekvisit måste vara uppfyllda (något som egentligen inte ligger i uppsåtsbegreppet). Vidare då Strömmerstedt i sin studie, liksom Strahl tidigare, ser ett krav på uppsåt som är extensivt gällande de tillstånd där kravet på tillräcklig medvetenhet anses uppfyllt i rättspraxis.¹³⁸

Det *uppsåt rätt och slätt* som Strahl använder som samlingsbegrepp för de okvalificerade uppsåtsformerna är centralt i Strömmerstedts framställning. Strahl skriver om begreppet att det okvalificerade uppsåtsrekvisitet är uppfyllt vid direkt, indirekt och eventuellt uppsåt *men också genom uppsåt som inte har sådan form*.¹³⁹ Uttalandet tolkar Strömmerstedt som en öppning för en mer extensiv tolkning.¹⁴⁰ En tolkning som dock av andra har ansetts vara felaktig.¹⁴¹

Strömmerstedt studerar ett antal fall av tillfälliga abnormtillstånd och menar att det traditionella doktrinära viljebaserade uppsåtsbegreppet inte stämmer särskilt väl överens med praxis. Det gör däremot Strahls okvalificerade och viljebefriade uppsåtsbegrepp som måste utgöra kärnan i BrB 1:2. Liksom Strahl drar Strömmerstedt slutsatsen att uppsåt kan anses föreligga trots *en betydande grumling av gärningsmannens medvetenhet*.¹⁴²

Även Asp, Ulväng och Jareborg beskriver i *Kriminalrättens grunder* ett förändrat uppsåtsbegrepp i och med att viljan tillmäts mindre betydelse. Det är inte längre en dualistisk syn på människan, med kropp och själ separerade från varandra, som styr bilden av uppsåtet. Istället för vilja talar man om handlingsskäl.¹⁴³

Det medvetenhetsbegrepp som presenteras i *Kriminalrättens grunder* (2010) består i att gärningspersonen ska ha agerat *medvetet, i vaket eller medvetslöst tillstånd* och ställs i motsats till medvetlöshet.¹⁴⁴ Tillstånd av tillfällig sinnesförvirring behandlas under rubriken *Ursäktande omständigheter* som en oskriven undantagsregel för ansvarsfrihet.¹⁴⁵

Enligt författarna ska rättsläget gällande abnormtillstånden förstås så att tillstånd av tillfällig sinnesförvirring ursäktas genom en oskriven undantagsregel. Det handlar här om dem som begått en gärning under påverkan av en tillfällig sinnesförvirring (som inte var självförvållad) men ändå anses uppfylla kravet på uppsåt. De abnorma sinnestillstånd som är mer långvariga ska inte undantas enligt någon oskriven regel, utan

---

¹³⁸ Strömmerstedt, s.35

¹³⁹ Strahl, s.104f

¹⁴⁰ Strömmerstedt, s.52

¹⁴¹ Asp m.fl., s.311f

¹⁴² Strömmerstedt, s.132ff

¹⁴³ Asp m.fl., s.304f

¹⁴⁴ Asp m.fl., s.303

¹⁴⁵ Asp m.fl., s.398ff

särbehandlas istället i påföljdsledet så som tanken var då Brottsbalken infördes.¹⁴⁶

Ett problem som uppstår är att ett tillstånd som anses utgöra en allvarlig psykisk störning, och därmed omfattas av presumptionen mot fängelse i påföljdsledet, också kan vara kortvarigt och därmed falla in under den oskrivna ansvarsfrihetsregeln. Enligt författarna har frågan aldrig prövats i domstol, rättsläget är fortfarande oklart, men man anser att alla tillfälliga sinness tillstånd borde bedömas lika. Att en tillfällig sinnesförvirring skulle *tappa sin ursäktande karaktär* då den anses utgöra en allvarlig psykisk störning menar författarna skulle vara märkligt.¹⁴⁷

Författarna skriver dock i en fotnot att det är oklart huruvida undantagsregeln godtas i praxis. Man menar att gärningspersonen normalt torde frikännas på grund av att kravet på *medvetenhet* inte är uppfyllt eller att det på annat sätt föreligger en brist på uppsåt.¹⁴⁸

Varken Strahl (1976) eller Agge, Thornstedt (1982) särbehandlar tillfälliga abnormtillstånd enligt en uttalad oskriven undantagsregel. Strahl ifrågasätter om Strafflagens undantagsregel i 5:5 2st. verkligen är obehövlig. Han ser inte vad som hänt sedan strafflagens tillkomst som skulle ha gjort bestämmelsen obehövlig. Strahl drar slutsatsen att uppsåtsrekvisitet vid Brottsbalkens tillkomst måste ha uppfattats som mer restriktivt än på strafflagens tid och också mer restriktivt än den uppfattning som dominerat i praxis sedan dess. Han nämner departementschefens uttalande om ett oförändrat rättsläge och menar att billigheten talar för att man borde ta fasta på det. Strahl talar dock inte uttryckligen om en undantagsregel så samma vis som Asp, Ulväng och Jareborg.¹⁴⁹

Strömmerstedt (1987) tar upp Strahls uttalande om billigheten i att ta fasta på en undantagsregel för tillstånd av tillfällig sinnesförvirring som inte är självvillade. Hon påpekar dock att HD i de publicerade fall som behandlar tillfälliga höggradiga omtöckningstillstånd prövat gärningspersonens uppsåt i enlighet med ett, som hon benämner det, extensivt uppsåtsbegrepp. Ett uppsåtsbegrepp ”som ibland kan synas vara uttänjt till bristningsgränsen” och som ligger ”mycket långt från den gängse uppsåtsföreställningen med dess koppling till slagordet ”med vett och vilja”. Den möjlighet till straffrihet som Strahl öppnar för verkar enligt Strömmerstedt inte finnas i praktiken.¹⁵⁰

I Allmän kriminalrätt (2001) skriver Jareborg, även här under rubriken *ursäktande omständigheter*, att det kan finnas ett visst stöd för en oskriven undantagsregel men att det är oklart i vilken mån den godtas i praxis.¹⁵¹

---

¹⁴⁶ Asp m.fl., s.400ff

¹⁴⁷ Asp m.fl., s.403f

¹⁴⁸ Asp m.fl., s.400f

¹⁴⁹ Strahl, s.94f

¹⁵⁰ Strömmerstedt, s.133ff

¹⁵¹ Jareborg (2001) s.359f

4.2.3 Tillstånd av omedvetenhet

Här följer en lite närmare redogörelse för de tillstånd som enligt doktrinen kan föranleda ansvarsfrihet då kravet på tillräcklig medvetenhet inte är uppfyllt.

Leijonhufvud och Wennberg skriver i *Straffansvar* att rörelser som utförs under sömn, hypnos eller medvetlöshet och rent reflexmässiga rörelser inte kan utgöra uppsåtliga handlingar. Även vissa omtöckningstillstånd till följd av sjukdom kan föranleda att medvetenhetskravet inte anses uppfyllt.¹⁵²

Utöver de Jareborg karaktäriserade som ofrivilliga handlingar räknar han upp följande exempel: ”förvirring på grund av feber, chock eller slag mot huvudet, förvirring i samband med uppvaknande ur sömn, narkos eller hypnos, omtöckning på grund av medicinering enligt läkares anvisningar, och fall då narkotika, alkohol eller något annat ämne tillförts kroppen, oberoende av gärningsmannens culpa”¹⁵³ (några av tillstånden förekommer alltså både som ofrivilliga och omedvetna handlingar).

Jareborg nämner här även de abnormtillstånd som har betydelse för påföljdsvalet (enligt BrB 30:6). Psykiska störningar som inte är tillfälliga, delirium tremens, psykiska störningar till följd av diabetes och så kallat patologiskt rus är också tillstånd som kan påverka uppsåtsbedömningen.¹⁵⁴

Patologiskt rus är benämningen på en kraftig överreaktion på alkohol som kan utlösas även av måttlig alkoholförtäring. Reaktionen karaktäriseras av personlighetsfrämmande och mycket omdömeslöst handlande och följs ofta av minnesförlust.¹⁵⁵ Om patologiskt rus skriver Strahl att den drabbade ofta har god förmåga att handla men att handlandet kan vara sådant att det avviker starkt från personens normala beteende.¹⁵⁶

En medvetlös person kan inte handla med uppsåt skriver Strahl och nämner där tillstånden somnambulans¹⁵⁷ och hypnos. Övriga tillstånd han behandlar är omtöckning på grund av sjukdomstillstånd, t.ex. av blodsockerfall vid diabetes, och tillstånd av sinnessjukdom eller annan liknande abnormitet.¹⁵⁸

4.2.4 Särskilt om oaksamhet

Strahl påpekar att det verkar som att oaksamhetsrekvisitet ställer samma fråga som ett tillräknelighetsrekvisit – rådde den tilltalade för vad han eller hon gjorde? Men liksom uppsåt är oaksamhet ett brottsrekvisit som innehåller olika straffrättsliga överväganden.¹⁵⁹

---

¹⁵² Leijonhufvud & Wennberg, s.55 f

¹⁵³ Jareborg (1994) s.259

¹⁵⁴ Jareborg (1994) s.260

¹⁵⁵ Jareborg (1994) s.260

¹⁵⁶ Strahl, s.94

¹⁵⁷ En äldre beteckning för aktivitet under sömn.

¹⁵⁸ Strahl, s.92f

¹⁵⁹ Strahl, s.78

Kravet på oaktsamhet förutsätter liksom kravet på uppsåt en viss kognitiv verksamhet hos gärningspersonen. Strahl talar här om en insikt i betydelsen att personen måste ha haft *viss kännedom* om de objektiva rekvisit oaktsamheten gäller.¹⁶⁰

Vid bedömningen av om erforderlig aktsamhet iakttagits beaktas individuella egenskaper som skicklighet, kunnighet, utbildning och erfarenheter. Strahl skriver att en människa i princip inte kan begäras vara klokare än han är. På detta vis beaktas även sinnessjukdom och liknande i och med själva culpabedömningen.¹⁶¹

De tillstånd man kan ta hänsyn till är enligt Strahl övergående tillstånd av skräck, bestörtning, förvirring, omtöckning, överansträngning och trötthet. När det gäller mer permanenta tillstånd eller personlighetsdrag menar Strahl att höggradigt nervös läggning eller höggradig impulsivitet måhända kan tas med i beräkningen men ”synnerligen inte häftigt lynne”.¹⁶²

När det gäller påverkan av alkohol eller drog hänvisar Strahl till samma principer som gäller för uppsåt. Oerfarenhet eller intag i enlighet med läkares ordination måste kunna ursäktas. Vid tillstånd som föranleder brister i erforderlig aktsamhet påminner Strahl om att oaktsamhet i förhållande till tillståndet även innebär oaktsamhet i rekvisitets mening.¹⁶³

Asp, Ulväng och Jareborg skriver om oaktsamhetsbedömning när det gäller psykiskt avvikande att sinnestillståndet spelar in i andra ledet. Det kan sällan krävas av någon som lider av en psykisk störning att denne borde ha iakttagit erforderlig aktsamhet.¹⁶⁴

Oaktsamhet i samband med psykisk störning behandlas även i kommentaren till Brottsbalken. Enligt kommentaren är problematiken förhållandevis ovanlig. Man menar att en ”utpräglad brist i intellektuell utrustning” borde räknas den tilltalade till godo. Det är inte rimligt att av en psykiskt utvecklingsstörd person begära samma grad av förståelse av handlingens konsekvenser som för andra människor. När det gäller defekter i känslö- och viljelivet beskrivs rättsläget som mer osäkert.¹⁶⁵

4.3 Att bevisa medvetenhet

Det är åklagaren som har bevisbördan för uppsåt och därmed även för att den tilltalade varit i tillräcklig grad medveten. Då Strafflagen 5:5 tillämpades ansågs tillräcklighet kunna presumeras, så är det inte med uppsåt. Full bevisning fordras, tillräcklig medvetenhet ska alltså, som en del av uppsåtet, *bevisas bortom rimligt tvivel*.¹⁶⁶

---

¹⁶⁰ Strahl, s.179

¹⁶¹ Strahl, s.176

¹⁶² Strahl, s.176

¹⁶³ Strahl, s.178

¹⁶⁴ Asp m.fl., s.402f

¹⁶⁵ Berg m.fl, Brottsbalken *en kommentar kap 25-38*

¹⁶⁶ Strahl, s.127f

Strahl beskriver bevisning av uppsåt som en besvärlig fråga. Mycket ofta får den tilltalades handling tala för sig själv. I viss mån ger handlingen också enligt Strahl upplysning om uppsåtet, man måste utgå från att människor i allmänhet är medvetna om vad de gör. I och med att medvetenhet är så svårt att bevisa får bevisprövningen enligt Strahl i någon mån karaktären av en sannolikhetsbedömning.¹⁶⁷

Av sin studie av rättspraxis drar Strömmerstedt slutsatsen att gärningspersonens yttre beteende har stor betydelse vid uppsåtsbedömningen. Hon drar paralleller till det objektiva överskott som var kriminaliserat enligt Strafflagen och menar att det i viss mån fortfarande existerar.¹⁶⁸

Per Ole Träskman ifrågasätter om begrepp som uttrycks i doktrinen verkligen är meningsfulla om de inte går att bevisa i praktiken. Den doktrinära innebörden av skuldformerna förlorar sin processrättsliga betydelse om de inte går att bevisa på ett godtagbart sätt. Enligt Träskman förutsätter rättssäkerheten att personligt ansvar utreds med samma krav på bevissäkerhet som gäller brottets objektiva sida.¹⁶⁹

Träskman skriver om det eventuella uppsåtet och viljeteorin, men ställer sig också i allmänhet tveksam till om intentionen eller den bakomliggande avsikten med en handling går att utläsa baserat på yttre iakttagelser.¹⁷⁰

Asp, Ulväng och Jareborg menar att det finns en tendens att överdriva problematiken med att bevisa uppsåt. I och med att viljeteorins betydelse minskat handlar det inte om att visa på vad som sker *i huvudet* på gärningspersonen. Författarna menar att vad personen tror eller avser ofta går att utläsa ur dennes handlande och sammanhanget kring detta.¹⁷¹

I litteraturen har även betydelsen av de läkarutlåtanden som förekommer, och huruvida det är möjligt att vetenskapligt bevisa uppsåt, diskuterats.

Enligt Strahl är uppsåt inte en företeelse man kan få kännedom om genom utforskning av själslivet. Uppsåtets uppgift är att vara ett ändamålsenligt medel för straffrättskipningen, inte att återge vetenskapliga sanningar. Psykologisk och psykiatrisk forskning kan användas som hjälpmedel men får inte ha sista ordet.¹⁷²

Strömmerstedt finner Strahls uttalade utomordentligt klagörande och menar även hon att ett straffrättsligt uppsåt som är beroende av psykologisk och psykiatrisk forskning måste vara en omöjlighet. Uppsåtsbegreppet bör vara självständigt i förhållande till rättspsykiatriska utlåtanden.¹⁷³

Sondén skrev på 1930-talet att sundhetskollegiums och medicinalstyrelsens utlåtanden under tiden efter 1864 som regel varit avgörande för domstolens

---

¹⁶⁷ Strahl, s.127f

¹⁶⁸ Strömmerstedt, s.200

¹⁶⁹ Träskman, s.57

¹⁷⁰ Träskman, s.65f

¹⁷¹ Asp m.fl.,s.306f

¹⁷² Strahl, s.90

¹⁷³ Strömmerstedt, s.34f

beslut. Det förekom i några få fall att domstolen avvek från den medicinska bedömningen, i de fallen rörde det sig om speciella omständigheter.¹⁷⁴

I och med att de psykiatriska undersökningarna blev mer noggranna menar Sondén att psykiatrin i praktiken tog över tillämpningen av tillräknelighetsrekvisiten i Strafflagen. En bättre ordning vore enligt Sondén att psykiatrikerna uttalade sig om det rent medicinska medan den juridiska tillämpningen av lagens begrepp överläts åt juristerna.¹⁷⁵

För att domarna skulle få erfarenhet av sinnessjuka och tillräcklig psykiatrisk allmänbildning för att förstå läkarnas utlåtanden föreslog Sondén en extra kurs inkluderad i juristutbildningen:

”Det behövde icke bliva så särdeles betungande för de studerande, om en kortare praktisk kurs i psykiatri bleve obligatorisk för juris kandidatexamen”¹⁷⁶

4.4 Sammanfattning

För att den tilltalade ska kunna dömas till ansvar för ett brott krävs alltid att kravet på uppsåt är uppfyllt. I det uppsåtskrav som framträder i doktrin och lagkommentarer ingår olika typer av kognitiv inställning hos gärningspersonen. Denne ska ha haft ett *syfte*, en *insikt*, en *avsikt*, varit *likgiltig* och liknande.

Den typen av krav på kognitiv verksamhet förutsätter en viss medvetandenivå hos gärningspersonen. Inom doktrinen framträder en samstämmig bild av att detta krav på en grundläggande kognitiv verksamhet har samband med det som i praxis benämns kravet på *tillräckligt medvetenhet*.

Författarna formulerar denna lägsta medvetandenivå på lite olika sätt. Enligt Agge, Thornstedt är en handling medveten om det finns en bakomliggande *viljeakt*. I senare doktrin har man gått ifrån viljeteorin och talar istället om *känedom* och *handlingsskäl*.

För att en handling ska betraktas som medveten och därmed kunna vara uppsåtlig krävs först och främst att handlingen faktiskt utgör en *handling* och inte bara en kroppsrörelse. Strahl beskriver att gärningspersonen måste ha *gjort något*, det är inte tillräckligt att något *har hänt med* personen.

Jareborg skiljer mellan *ofrivilliga* och *omedvetna* handlingar. De ofrivilliga handlingarna, exempelvis rena reflexrörelser eller att någon blir knuffad, utgör inga egentliga handlingar i juridisk mening. Det gör däremot de handlingar som är frivilliga men som förövas i ett tillstånd av sinnesförvirring. Strahl ställer upp motsvarande krav på att gärningspersonen inte ska ha varit alltför omtöcknad.

---

¹⁷⁴ Sondén, s.98

¹⁷⁵ Sondén, s.156f

¹⁷⁶ Sondén, s.114

Då denna distinktion inte verkar uppmärksammas i praxis, vilket samtliga författare beklagar, är det här av större intresse att studera vilka allmänna kognitiva förutsättningar som uppsåtskravet innehåller.

Jareborg talar här om ett *kognitivt* och ett *voluntativt* element som inbegrips i uppsåtsbegreppet. Det kognitiva är ett krav på någon form av insikt och det voluntativa på en inställning eller attityd. Att vara tillräckligt medveten innebär här dock inte att man direkt tänker på den relevanta omständigheten. Det räcker med att någon gång ha tänkt på eller vetat och sedan inte glömt bort detta. Strahl talar om ett motsvarande krav på *känedom* som formuleras ungefär likadant.

Strahl menar också att det inte behöver påvisas någon föresats eller viljeakt för att uppsåtskravet ska vara uppfyllt. Inte heller impuls- eller affekthandlingar utesluter uppsåt – *han ser rött men han ser*.

Asp med flera beskriver kravet på medvetenhet som ett krav på tillräcklig vakengrad. Tillräcklig medvetenhet sätts här i förhållande till medvetslöshet.

När det gäller olika patologiska sinnestillstånd är författarna överens om att tillstånden i sig inte utesluter medvetenhet eller uppsåt. Man konstaterar tvärt om att uppsåt i många fall anses föreligga trots en i hög grad nedsatt uppfattningsförmåga eller betydande grumling av medvetandet. Strahl skriver att tillstånden dock kan innebära en så oriktig föreställning om sakförhållandena att uppsåt inte föreligger.

Angående tillfällig sinnesförvirring framträder något mer delade meningar i litteraturen. I *Kriminalrättens grunder* hänvisas uttryckligen till ett oskrivet undantag medan Strahl och Strømmerstedt är lite mer tveksamma. Även Asp med flera påpekar dock att undantaget inte har något större stöd i praxis.

De tillstånd som anges kunna föranleda otillräcklig medvetenhet är desamma i alla framställningar. Det är mer eller mindre medvetslösa tillstånd, som sömn, hypnos och regelrätt medvetslöshet. Det är också omtöckningstillstånd på grund av sjukdom, feber, chock, slag mot huvudet eller uppvaknande ur medvetslösa tillstånd. Även förvirring på grund av medicinering, narkotika eller alkohol anses kunna påverka graden av medvetenhet, åtminstone då tillståndet inte är självförvållat. Mer långvariga psykiska störningar och sjukdomar nämns också.

Angående oaktsamhet verkar ungefär samma förhållanden gälla som för uppsåt. Det kan dock vara av teoretisk betydelse för oaktsamheten i sig, inte bara för medvetenhetsbedömningen, om den tilltalade till exempel är sinnesförvirrad.

Slutligen fastslås att det för fällande dom krävs att åklagaren, bortom rimligt tvivel, bevisar att den tilltalade var i tillräcklig grad medveten. En uppgift som kan vara komplicerad och ofta blir en bedömning av den tilltalades yttre agerande.

5 Medvetenhet i rättspraxis

Efter att ha försökt ge en bild av det medvetenhetsbegrepp som framträder i doktrinen återstår nu att undersöka hur medvetenhetsbedömningen ser ut i praxis. Hittar vi en motsvarighet till det doktrinära medvetenhetsbegreppet inom rättstillämpningen i domstolarna?

De rättsfall som studerats är de som frekvent hänvisas till i doktrin, förarbeten och lagkommentarer när det gäller bedömningen av medvetenhet och uppsåt hos psykiskt avvikande lagöverträdare, totalt 19 stycken. De flesta är referat från HD och hovrätterna men avsnittet innehåller också några ytterligare hovrättsdomar som varit uppmärksammade i massmedia under senare år.

För en fullständig bild av hur praxis ser ut på området krävs självfallet en mycket mer omfattande studie. 19 fall kan inte ge en heltäckande bild av hur domstolarna bedömer medvetenhet. Det är dock bara i ett fåtal fall per år som medvetenhetsbedömningen faktiskt aktualiseras. Genom att titta på de fall som ofta förekommer i litteraturen på området kan vi bilda oss en viss uppfattning om medvetenhetsbegreppets konstruktion.

Först följer en sammanställning av rättsfallen. Därefter behandlas de faktorer som är av betydelse för domstolarnas bedömning av den tilltalades medvetenhet. I avsnittet redogörs också översiktligt för domstolarnas uttalanden om gällande rätt och för hur medvetenhetskravet formuleras i domsluten.

5.1 Sammanställning

För möjlighet till en snabb översikt har de 19 rättsfallen bearbetats och klassificerats utifrån ett antal parametrar och sammanställts i två tabeller (bilaga A och B). Om klassificeringarna ska sägas att de enbart har tillkommit för att möjliggöra en översiktlig jämförelse mellan fallen. Här finns ingen ambition att ingående kategorisera till exempel den medicinska problematiken.

5.1.1 Brottslig gärning

I tabellerna innebär *gärning* den åtalade gärningen eller, vid fällande dom, den gärning som dömts för i högsta instans. I något fall där högsta instans har kommenterat brottsrubriceringen men ändå frikänt ligger rättsens bedömning till grund för indelningen.

Gärningarna är indelade i fyra olika grupper beroende på svårighetsgrad. Grupp 1 innehåller fall av våldsamt motstånd, olovlig körning, vårdslöshet i trafik och rattfylleri. I grupp 2 rör alla fall misshandel, några i kombination med hemfridsbrott och olaga hot. Till grupp 3 hör försök till mord och dråp, ett fall av grov misshandel, olaga frihetsberövande och olaga hot samt ett fall av bland annat grov misshandel och våldtäkt. I grupp 4 finns de fall som innehåller mord eller dråp.

5.1.2 Sinnestillstånd

Även de tilltalades sinnestillstånd har indelats i olika grupper. Här är det de läkarutlåtanden som redovisas i domskälen som ligger till grund för indelning och klassificering.

Till gruppen *Tillfällig sinnestörning* (TS) hänförs tre fall av begränsad medvetenhet framkallad av blodsockersänkning hos personer med diabetes, ett fall av ångestattack utlöst av hundfobi, tre fall av patologiskt rus, ett av dem i kombination med slag mot huvudet och ett fall av medvetandegrubbling orsakad av tryck mot halsen.

De fall som av högsta instans ansetts utgöra *Allvarlig psykisk störning* (APS) hänförs till den gruppen. Det är olika psykostillstånd, paranoid schizofreni, och ett fall av maladaptiv stressreaktion i kombination med bland annat ADHD-problematik.

De psykiska sjukdomstillstånd som inte ansetts vara allvarliga betecknas *Psykisk störning* (PS) och de tillstånd som inte kan inordnas i någon specifik grupp, eller inte givits någon klassificering i domskälen, betecknas O. Som psykisk störning betecknas två fall av personlighetsstörningar i kombination med psykotiskt syndrom respektive psykotiska impulsgenombrott. Tillstånd som inordnas under O är en blackout i samband med ilska och ADHD-problematik och ett höggradigt affektillstånd.

5.1.3 Statistisk översikt

Av de 19 fall som presenteras har domstolen i 11 fall ansett kravet på tillräcklig medvetenhet vara uppfyllt. I övriga åtta fall anses den tilltalade inte ha varit i tillräcklig grad medveten för att ha uppfyllt kravet på uppsåt.

Vid en sortering av fallen efter den brottsliga gärningens svårighetsgrad i **tabell 1** (se bilaga A) kan vi utläsa följande. Av de fem fall som tillhör grupp 1, de minst allvarliga gärningarna, har kravet på medvetenhet ansetts vara uppfyllt i två av fallen. Även i grupp 2 är kravet uppfyllt i två fall av fem. Av de fyra fall som tillhör grupp 3 anses den tilltalade ha varit tillräckligt medveten i tre av fallen. Fem fall hänförs till grupp 4, de gärningar som klassificerats som mord och dråp. I fyra av fallen anses kravet på tillräcklig medvetenhet vara uppfyllt.

I **tabell 2** (se bilaga B) sorteras fallen efter sinnestillstånd. Åtta av fallen rör tillfälligt sinnestörning och medvetenhetskravet anses vara uppfyllt i tre av dem. Gällande psykisk störning anses kravet uppfyllt i två av två fall. De ospecificerade tillstånden anses båda uppfylla kravet på tillräcklig medvetenhet. I sju fall utgör den tilltalades tillstånd en allvarlig psykisk störning, fyra av de tilltalade ansågs uppfylla kravet på tillräcklig medvetenhet.

5.2 Faktorer av betydelse för bedömningen

Låt oss nu ta en närmare titt på hur domstolarna resonerar kring frågan om medvetenhet. Genom att studera domskälen kan man, i de flesta av fallen, få en bild av vilka faktorer som har varit avgörande för utfallet i målet. Det är dock inte i alla domskäl direkt angivet vilka omständigheter som ligger till grund för bedömningen. I flera fall hänvisas till ”omständigheterna i övrigt” eller ”vad som tidigare framkommit”¹⁷⁷. Nedan följer de grunder för bedömningen som efter analys av rättsfallen framstår som betydelsefulla för utgången i målen.

5.2.1 Gärningspersonens sinnestillstånd

Vid bedömningen av om den tilltalade varit i tillräcklig grad medveten spelar naturligtvis den tilltalades sinnestillstånd en avgörande roll. Frågan är här om det går att utläsa några specifika gemensamma kriterier eller om bedömningen avgörs av olika faktorer beroende på vilken typ av sinnestillstånd som är aktuell. Här kommenteras också den betydelse medicinska expertutlåtanden har haft för bedömningen. I avsnittet behandlas tillstånden i samma kategorier som i tabellerna. De tillstånd som där benämns O behandlas här under *affekttillstånd*.

5.2.1.1 Affekttillstånd

I HD:s prejudikat NJA 1968 s.500 fastslås att ett tillstånd av *höggradig affekt* inte utesluter tillräcklig medvetenhet. Den tilltalade bedömdes ha en ”neurotiskt omogen personlighet” och befann sig i ett tillstånd av höggradig affekt med nedsatt förmåga att uppfatta händelser i omgivningen. Enligt HD kunde skotten som sköts inte ha avlossats reflexmässigt i den mening som skulle utesluta uppsåt. Riksåklagaren (RÅ) uttalade: ”det skulle leda till allvarliga och svåröverskådliga konsekvenser om personer med särpräglad personlighet och explosivt temperament ansågs i affektladdade situationer kunna ouppsåtligen begå svåra våldsbrott”.

I misshandelsmålet B 582-11 förekom ett liknande sinnestillstånd. Den tilltalade uppgavs ha fått en ”blackout” till följd av ADHD-problematik i en stressad situation där han blev mycket arg. Tingsrätten frikände den tilltalade medan hovrätten menade att han varit i tillräcklig grad medveten. Att den tilltalade varit arg var enligt hovrätten ett tecken på medvetenhet då det kunde förklara våldet som en ”naturlig reaktion” av ilskan.

---

¹⁷⁷ Se t.ex. NJA 1995 s.48

5.2.1.2 Tillfälliga förvirringstillstånd

Åtta av de studerade fallen rör tillstånd som kan betecknas som tillfällig sinnesförvirring.

I tre av fallen lider de tilltalade av diabetes och har drabbats av *förvirringstillstånd som framkallats av blodsockersänkning*. I inget av fallen anses den tilltalade ha varit i tillräckligt grad medveten om sitt handlande.

Prejudikat på området utgör NJA 1969 s.401. Målet gäller misshandel och både tingsrätt och hovrätt dömer den tilltalade. I HD tar man fasta på den tilltalades berättelse och sjukdomshistoria och på ett utlåtande från Socialstyrelsen. Utlåtandet bekräftade det den tilltalade uppgivit om sin sjukdom och yttrade att han befunnit sig i ett tillstånd där han inte visste vad han gjorde. Två av justitieråden var dock skiljaktiga och menade att minnesförlust, omtöckning och personlighetsfrämmande beteende inte utesluter uppsåt.

RH 1993:80 gäller olovlig körning och även där tar domstolen fast på läkarutlåtanden och den tilltalades sjukdomshistoria. I fallet har den tilltalade, som inte hade körkort på grund av sin sjukdom, satt sig i en husbil familjen höll på att förbereda för en resa, kört 10 km och sedan hamnat i diket. Avgörande är läkarnas uppgift om att det är medicinskt möjligt att handla så som den tilltalades gjorde utan att vara medveten om det. RH 2003:6 gäller misshandel. Den tilltalade hade under ett blodsockerfall gått in i fel trapphus och bitit ett äldre par i armarna. I fallet konstateras enbart att den tilltalade inte själv vållat sitt tillstånd och *således* inte var medveten om sitt handlande.¹⁷⁸

Tre av fallen gäller omtöckningstillstånd i samband med alkoholberusning, så kallat patologiskt rus. I SvJT 1970 rf s.41, som gäller vårdslöshet i trafik och rattfylleri, anses den tilltalade inte ha varit tillräckligt omtöcknad då han lyckats köra en lång sträcka och efteråt började lasta ur sin bil. Ett liknande fall är RH 1981:176. Den tilltalade anses här inte ha varit tillräckligt medveten baseras på analysbevis som talar mot normal alkoholberusning och vittnesuppgifter om den tilltalades omtöcknade tillstånd.

NJA 2001 s.899 gäller en man som under samma dag gjorde sig skyldig till bland annat våldtäkt, grov misshandel och olaga tvång mot fler olika personer. Gärningarna förövas under ett alkoholbetingat psykotiskt tillstånd med hallucinationer. Domstolarna konstaterar att tillståndet inte var självvållat men dömer ändå till ansvar för alla gärningar. Uppsåtsfrågan kommenteras inte av någon instans. RÅ nämner dock uppsåt i sin överklagandeskrift och uttrycker där att utredningen om den tilltalades uppträdande får anses visa att han var tillräckligt medveten.

I NJA 1976 s.183 har den tilltalade under ett bråk blivit uppträckt mot väggen med ett skurborstskaf mot halsen. Den tilltalade har sedan huggit angriparen i bröstet upprepade gånger med en kniv, med resultatet att angriparen avled. HD ogillar åtalet för dråp och menar att man måste räkna med möjligheten att den tilltalade befann sig i ett sådant tillstånd av sänkt

---

¹⁷⁸ Domstolen tillämpar här uttalat 1:2 2st e contrario (motsatsvis). Mer om det nedan.

medvetenhet som ska leda till frihet från ansvar. Helt avgörande för domslutet är ett uttalande i HD från en expert på det autonoma nervsystemet. Enligt experten kunde trycket mot halsen ha framkallat en reflex som leder till grumling av medvetandet på sådant sätt som beskrivs i fallet.

I det sista fallet som rör tillfällig sinnesförvirring, RH 1995:150, åtalas en man för våldsamt motstånd under en ångestattack utlöst av hundfobi. Enligt läkarutlåtande hade den tilltalade ingen möjlighet att ”kontrollera agerandet förnuftsmässigt”. Sinnestillståndet klassificeras av hovrätten som tillfällig sinnesförvirring men den tilltalade anses ha varit tillräckligt medveten om sina handlingar.

5.2.1.3 Mer långvariga psykiska abnormtillstånd

De avsnitt som behandlas här har av rätten bedömts utgöra allvarlig psykisk störning, i sju av fallen, eller psykisk störning som inte klassificeras som allvarlig, i två av fallen.

De två fall där den psykiska störningen inte bedöms vara allvarlig är båda mycket uppmärksammade fall. I NJA 1995 s.48, dömdes Mattias Flink i alla instanser för sju mord och tre mordförsök. Flink led av en personlighetsstörning med impulsgenombrott av psykotisk natur och var vid gärningstillfället också alkoholpåverkad. Det är bara tingsrätten som berör Flinks uppsåt till handlingarna. Domstolen menar att det stora antalet avlossade skott och att alla träffade är omständigheter som styrker uppsåt.

Det andra fallet är Anna Lindh-mordet, NJA 2004 s.702. Här hade den tilltalade en personlighetsstörning eller ett ospecificerat psykotiskt syndrom, med tvingande rösthallucinationer. Även här dömde alla instanser till ansvar. Enligt HD talade den tilltalades handlande efter överfallet och hans egna uppgifter om att han var medveten om vad han gjorde, för tillräcklig grad av medvetenhet.

Av de sju fall där de tilltalade ansågs vara allvarligt psykiskt störda vid gärningstillfället friade domstolen i tre av fallen. RH 1994:78 gällde grov vårdslöshet i trafik och obehörigt avvikande från olycksplats. Den tilltalade led av en manodepressiv psykos och trodde bland annat att han var messias och odödlig samt att de mötande bilarna var flygplan som landade. Enligt egen uppgift var han medveten om att han körde bil. hovrätten grundade den friande domen på läkarutlåtanden om att den tilltalade hade en allvarligt störd verklighetsuppfattning och saknade förmåga att registrera och tolka sinnesintryck. Även den tilltalades egna uppgifter om att handlandet stod utom hans kontroll tillmättes betydelse.

Även i RH 1999:139 friades den tilltalade. Åtalet gällde misshandel, olaga hot och hemfridsbrott. Den tilltalade agerade vid gärningstillfället under inflytande av ett kortvarigt reaktivt psykotiskt tillstånd präglad av störd verklighetsuppfattning, förvirring och aggressivitet. Reaktionen kan ha varit en onormal reaktion på alkohol. Reaktionen var enligt läkarutlåtanden oväntad, oförutsägbar och personlighetsfrämmande samt saknade rimlig psykologisk förklaring. Majoriteten av hovrätten friade främst med hänsyn

till läkarutlåtanden. En assessor och ett hovrättsråd var skiljaktiga då de ansåg att det förelåg motstridiga uppgifter om huruvida gärningarna var personlighetsfrämmande och utan förklaring.

I RH 1985:62 åtalades den tilltalade för försök till dråp efter att ha huggit sin fru med en kniv under en djup manodepressiv psykos. Båda instanser friade den tilltalade. I hovrätten inhämtades yttrande från socialstyrelsen som menade att den tilltalades agerande ”stått helt utanför hans kontroll och att innehållet i hans psykotiska tankevärld just då inte går att rekonstruera”. Enligt rätten gav yttrandet inte stöd för säkra slutsatser om uppsåtet men man beaktade även målsägandens uppgift om att den tilltalade varit starkt sinnesförvirrad och aldrig tidigare varit aggressiv.

Ett fall som liknar RH 1994:78 är vansinneskörningen i Gamla stan i Stockholm 2003 (B6504-03). Även här framförde den tilltalade bil under ett tillstånd av störd verklighetsuppfattning. Körningen resulterade dock här i att 2 personer dog och flera ytterligare personer skadades. I tingsrättens dom beskrevs händelseförloppet så att den tilltalade avsiktligt siktat på människor med bilen. Den tilltalade led av paranoid schizofreni och hävdade att bilen var fjärrstyrd av en fiende till honom. Hovrätten tillmätte betydelse till att den tilltalade enligt egen uppgift var fullt medveten om sin körning och att körningen fortsatte av hans egen kraft. Båda instanser dömde för mord och försök till mord.

Ett mycket speciellt fall är hovrättens dom i mål B 2100-02. Här åtalas den tilltalade för grov misshandel, olaga frihetsberövande och olaga hot efter att ha bland annat knivhuggit sin flickvän upprepade gånger i ryggen och försökt dränka henne i en sjö. Läkarna som undersökte den tilltalade hittade en cysta (en så kallad arachnoidalcyta) stor som en tennisboll bakom den tilltalades pannben. Cystan hade under en längre tid påverkat den tilltalades beteende och hade vid gärningstillfället utlöst en akut organisk psykos med förvirringstillstånd och vanföreställningar som följd. Båda instanser biföll åtal. Enligt hovrätten gav den tilltalades yttre beteende vid händelsen ”starkt stöd” för att han handlade uppsåtligen trots att handlandet varit ”svårförklarligt och till synes irrationellt”. Att den tilltalade haft fysisk kontroll över gärningarna och haft förmåga att uppfatta händelseförloppet var av betydelse för bedömningen.

B 2256-10, är mycket likt RH 1985:62. Den tilltalade bedömdes här lida av ett psykotiskt syndrom med paranoida vanföreställningar och hörselhallucinationer. Även detta fall handlar om en man som agerat mycket personlighetsfrämmande och utan särskild anledning huggit sin partner med kniv. Undersökningsteamet som gjort den rättspsykiatriska bedömningen i fallet var helt eniga om att den tilltalade inte haft förmåga att inse gärningens innebörd. Tingsrätten ogillar åtalet men hovrätten dömer för försök till mord. Hovrätten menar att läkarutlåtanden i fallet inte nödvändigtvis innebär att den tilltalade har varit omedveten om sina handlingar i juridisk mening. Den tilltalades beteende och yttranden i samband med gärningen måste därför enligt rätten tillmätas avgörande vikt. Det som läggs till grund för bedömningen här är att den tilltalade, bland

annat genom att ringa SOS alarm efteråt, visat tecken på att ha varit tillräckligt medveten om sina handlingar.

Det sista fallet av allvarlig psykisk störning är Rödebymålet, RH 2008:90. Den allvarliga psykiska störningen bestod här i en svår panikreaktion (maladaptiv stressreaktion), med tillfällig förlust av den verklighetsprövande förmågan, i kombination med psykiska problem till följd av ADHD och Tourettes syndrom. Den tilltalade befann sig också i ett omtöcknat tillstånd då han var nyvaken samt hade intagit sömntabletter och alkohol. Tingsrätten ogillar åtalet men hovrätten dömer för dråp och grov misshandel. Enligt tingsrätten ger den rättspsykiatriska utredningen tungt stöd för att den tilltalade i det närmaste helt saknat förmåga att medvetet överväga sitt handlande och inse konsekvenserna av detta. I hovrätten konstateras att handlandet ”visserligen varit panikstyrt och inte underkastat någon rationell analys” med att det i sig inte innebär bristande uppsåt. Några omständigheter som tillmäts betydelse är att handlandet varit kontrollerat, inte helt kortvarigt och att det utgjort reaktioner på händelser i omgivningen.

5.2.2 Omständigheter kring handlandet

Ett agerande som ger intryck av att den tilltalade haft *fysisk kontroll* över sina handlingar anses i flera fall tala för tillräcklig medvetenhet. I SvJT 1970 rf s.41 ansågs den tilltalade inte ha varit tillräckligt omtöcknad i och med att han klarat att köra sin bil en avsevärd sträcka i stadstrafik hem till sig. Även RH 1981:176 rör bilkörning. Där hade den tilltalade, som åklagaren uttrycker det, klarat att ”lämna biografen, leta rätt på bilen, låsa upp billåset, backa bilen, vända den och – låt vara att körningen varit vårdslös – köra den i samma riktning som den varifrån han kom”. I det fallet ansågs dock den tilltalade varken av TR eller HovR ha varit medveten om sitt handlande.

Av de tre ytterligare fall som involverar bilkörning ansågs i två fall de tilltalade inte uppfylla kravet på medvetenhet. I RH:1993:80 hade den tilltalade kört 10 km i ett av blodsockersänkning framkallat tillstånd av omedvetenhet, han ansågs inte ha haft uppsåt till sina handlingar. RH 1994:78 och hovrättsmålet B6504-03 handlar båda om personer som under inflytande av allvarlig psykisk störning kört bil. I båda fallen var de tilltalades verklighetsuppfattning allvarligt störd, en av dem ansågs ha varit omedveten om framförandet och den andre fullt medveten om sin körning.

I hovrättsmålet B 2100-02, fallet med cystan, får den tilltalades handlingsmönster betydelse för utgången. Hovrätten skriver att den tilltalades ”yttre beteende vid händelsen ger ett starkt stöd för att han handlade uppsåtligt”. En faktor av betydelse var att den tilltalade haft fysisk kontroll över sina handlingar.

I det så kallade Flink-fallet menade tingsrätten, den enda instans som berörde uppsåtsfrågan, att det faktum att ett stort antal skott avlossats och att alla träffade var omständigheter som styrkte uppsåt.

Att den tilltalades handlingar *utåt sett ger intryck av att vara rationella eller medvetna* är ett vanligt argument som anges för tillräcklig medvetenhet. Om handlingarna å andra sidan *saknar rimligt motiv eller framstår som irrationella eller obegripliga* talar det för att kravet på medvetenhet inte är uppfyllt.

Av HD (majoriteten) anfördes i NJA 1969 s.401 avsaknaden av "under normala förhållanden rimligt motiv" som skäl att frikänna den tilltalade. Fallet gällde en misshandel som förövats under tillstånd framkallat av blodsockersänkning. I ett av de andra fallen av misshandel, RH 1999:139, frikändes den tilltalade bland annat på grund av avsaknaden av psykologiskt rimligt motiv till handlingen.

I Rödebymålet tillmåter hovrätten någon form av betydelse att handlingarna "bär det medvetna handlandets yttre kännetecken". Av betydelse här förefaller bland annat vara att den tilltalade genomfört flera olika moment (låst upp skåp, tagit ut gevär, skjutit, laddat om) och att handlandet utgjort reaktioner på händelser i omvärlden som varit "adekvata i den meningen att de uppfyllt sitt syfte".

I fallet med cystan beskriver hovrätten handlandet som "svårförklarligt och till synes irrationellt" men menar ändå att uppträdandet tyder på medvetenhet.

I misshandelsdomen B 582-11, anser hovrätten det tala för medvetenhet att den tilltalade inte agerat *besinningslöst eller gränslöst* och att han *avbrutit agerandet* och lämnat platsen. I det fall av mordförsök som avgjordes i år (B 2256-10) ansågs det också vara av betydelse att den tilltalade avbröt agerandet. Målsäganden gav uppgift om att den tilltalade, då det ringde på dörren, liksom "vaknat till". I tingsrätten anfördes detta faktum som ett argument för att den tilltalade före uppvaknandet befunnit sig i ett omedvetet tillstånd, varvid den tilltalade frikändes. I hovrätten fälldes mannen och rätten menade här att hans agerande var av avgörande vikt. Att handlandet avbröts när dörrklockan ringde ansågs i hovrätten tala för en viss medvetandenivå och vakengrad.

Att den tilltalade *efter gärningen vidtagit vissa åtgärder* har också haft betydelse för bedömningen. I Rödebymålet låste den tilltalade in geväret i ett skåp och ringde SOS alarm, vilket anføres som argument för medvetenhet. Ett samtal till SOS Alarm anses även i det nyss nämnda mordförsöksfallet tala för medvetenhet. Som ett argument för medvetenhet angavs i SvJT 1970 rf s.41, att den tilltalade efter färden påträffades sysselsatt med att lasta ur sin bil.

I ett annat mycket uppmärksammat mål, mordet på utrikesminister Anna Lindh, anser HD att den tilltalades agerade efter gärningen styrker uppsåt. Här gällde det bland annat att ändra frisyr och göra sig av med kläderna som bars vid gärningstillfället. Övriga instanser i samma mål menade också att det faktum att den tilltalade i samband med gärningen handlade rationellt och kallsinnigt talar för medvetenhet.

Även *förberedande åtgärder* anses, i bland annat Rödebymålet, tala för ett medvetet handlande. I fallet med cystan menade hovrätten att gärningen

varit planerad då den tilltalade hade haft med sig två knivar till brottsplatsen. Detta talade i sin tur för tillräcklig medvetenhet.

Agerandets tidslängd kan också ha betydelse för bedömningen av graden av medvetenhet. Tingsrätten anför i fallet med cystan, den relativt långa tidsperioden som ett argument för medvetenhet. I Rödebymålet anges också till stöd för tillräcklig medvetenhet att händelseförloppet inte varit helt kortvarigt.

Också i misshandelsfallet B 582-11 användes händelseförloppets längd i argumentationen. Tingsrätten anför till stöd för en friande dom att händelseförloppet varit kortvarigt, medan hovrätten till stöd för en fällande dom anför att händelseförloppet inte varit helt kortvarigt.

I flera fall förekommer vittnesuppgifter om att den tilltalade på olika sätt *verkat vara* sinnesförvirrad eller omtöcknad. I RH 1981:176, rörande grov vårdslöshet i trafik och rattfylleri, bidrog uppgifter från en polis till den friande domen. Enligt polisen verkade den tilltalade helt omtöcknad och reagerade inte på tilltal. I misshandelsfallet RH 1999:139 friades den tilltalade, bland annat tack vare vittnesuppgifter om att han varit ”svart i blicken”, ”helt galen” och inte kontaktbar. I RH 2003:65, ett annat fall av misshandel, var av betydelse för hovrättens friande dom att vittnesuppgifter talade för att den tilltalade var sinnesförvirrad och inte i vanlig mening alkoholberusad. Den tilltalade som i RH 1985:62 var åtalad för försök till dråp friades delvis baserat på målsägandens uppgifter om att han varit ”starkt sinnesförvirrad”.

5.2.3 Personliga egenskaper

Att den tilltalade *lever under ordnade förhållanden och inte tidigare lagförts för brott* anføres i några av fallen till den tilltalades fördel. Att handlandet för den tilltalade är *personlighetsfrämmande* nämns också i flera fall.

I NJA 1969 s.401 angående misshandel hade det betydelse för HD:s domslut att den tilltalade inte tidigare varit lagförd för våldsbrott och under normala förhållanden inte hade benägenhet för våldshandlingar. Även i RH 1985:62, om försök till dråp, hade det betydelse för den friande domen att den tilltalade aldrig tidigare varit aggressiv.

RH 1999:139 gällde misshandel, olaga hot och hemfridsbrott. Som grund för den friande domen angavs att den tilltalades handlingar var oväntade utifrån hans ”grundpersonlighet”. Att han aldrig tidigare gjort sig skyldig till brott och levde under välordnade förhållanden samt att han aldrig utövat liknande våld hade också betydelse.

I hovrättsmålet B2256-10 rörde det sig om försök till mord och omständigheterna är sammantaget mycket lika dem i RH 1985:62. I båda fallen har den tilltalade under en längre period visat tecken på psykisk sjukdom och uppträder plötsligt mycket personlighetsfrämmande och sinnesförvirrat. I båda fallen högg den tilltalade sin partner med kniv. Även i det senare fallet konstateras att den tilltalade aldrig tidigare brukat våld.

Att handlingarna var personlighetsfrämmande motiverade en friande dom i tingsrätten medan hovrätten ansåg att den tilltalade var i tillräcklig grad medveten.

Andra *personlighetsdrag* hos den tilltalade kan också ha betydelse för bedömningen. I fallet med cystan anförs att den tilltalade haft ett påtagligt kontrollbehov och varit osedvanligt svartsjuk (dock aldrig våldsam) till stöd för att handlingarna varit tillräckligt medvetna. Även i NJA 1968 s.500 kan den tilltalades personlighetsdrag, bland annat att han var lättretlig, i viss mån anses ha påverkat domstolens bedömning.

5.3 Formulering av kravet på medvetenhet

När det gäller formuleringen av medvetenhetsrekvisitet i de studerade fallen föreligger vid första anblick stor samstämmighet. I båda de två fall från 1960-talet där HD behandlar frågan, uttrycks kravet så att den tilltalade ska ha varit ”i sådan grad medveten om sitt handlande” att kravet på uppsåt kan anses vara uppfyllt¹⁷⁹. Samma uttryck, med några variationer, används i nästan alla de senare fallen.

I SvJT 1970 rf s.41 används ”tillräckligt omtöcknad” och i NJA 1976 s.183 ”sådant tillstånd av sänkt medvetenhet”. Andra formuleringar som förekommer är ”varit medveten om sitt handlande”¹⁸⁰ och ”i sådan grad medveten om sin omgivning och sitt handlande”¹⁸¹

Hovrätterna formulerar under 90-talet ”medveten om sina handlingar på sådant sätt”¹⁸², ”varit medveten om”¹⁸³, ”i sådan grad medveten om sitt handlande”¹⁸⁴

I de senaste målen används ” i sådan grad medveten om sitt handlande”¹⁸⁵, ”medveten om sitt handlande och följderna av detta”¹⁸⁶, ” i sådan grad medveten om vad han gjort”¹⁸⁷

Ett fall som sticker ut lite är, som nämnts ovan, är RH 2003:65 där kravet formuleras: ”utan eget vållande från sina sinnens bruk och *således* (min kurs.) inte medveten om sitt handlande”.

HD har egentligen inte uttalat någon ny formulering sedan 60-talet. I NJA 2001 s.899, som gällde tillfällig sinnesförvirring, diskuterades inte uppsåtsfrågan uttryckligen. RÅ skriver kort om uppsåt i överklagandeskriften och använder då ”tillräckligt medveten”. I NJA 2004 s.702 uttalas att den tilltalade varit ”väl medveten”.

---

¹⁷⁹ NJA 1968 s. 500 och NJA 1969 s. 401

¹⁸⁰ RH 1981:176

¹⁸¹ RH 1985:62

¹⁸² RH 1993:80

¹⁸³ RH 1995:150

¹⁸⁴ RH 1999:139

¹⁸⁵ B 2100-02 och B 2256-10

¹⁸⁶ B 6504-03

¹⁸⁷ RH 2008:90 och B 582-11

Helt klart står att vi har att göra med ett krav på just *medvetenhet*. Medvetenheten ställs i förhållande till uppsåtet. Den tilltalade ska ha varit tillräckligt medveten, i sådan grad medveten eller på sådant sätt *att kravet på uppsåt kan anses vara uppfyllt*. Av formuleringen ges också i vissa fall vägledning om vad den tilltalade ska ha varit medveten *om*. Här föreligger en viss variation mellan *handlandet, handlandet och omgivningen* och *handlandet och följderna av detta*. Några av formuleringarna antyder ett mer allmänt tillstånd av *sänkt medvetenhet*, där den tilltalade kan ha varit *alltför omtöcknad*.

5.4 Uttalanden om gällande rätt

I några fall redovisas i domskälen resonemang om vilka rättsregler som gäller generellt för medvetenhetsbedömningen. Här presenteras de beskrivningar där rätten framför en egen bild av vad de anser utgör gällande rätt.

I NJA 1968 s.500 fastslås, som tidigare nämnts, att ett handlande under höggradig affekt kan vara uppsåtligt. Också angående olika sinnestillstånd uttalar RÅ i NJA 2001 s.899 att fragmentariska minnesbilder och personlighetsfrämmande handlande inte utesluter uppsåt.

I hundfobifallet från 1995 diskuterar hovrätten huruvida tillfällig sinnesförvirring omfattas av en oskriven undantagsregel. Enligt rätten finns det uttalanden i förarbeten och doktrin som tyder på att regeln existerar men man menar att oskrivna ansvarsfrihetsregler ska tillämpas med försiktighet. Man menar att tillfällig sinnesförvirring inte föranleder ansvarsfrihet då kravet på medvetenhet är uppfyllt.

En annan syn på tillfällig sinnesförvirring företräder hovrätten i RH 2003:65. Här tillämpas uttryckligen BrB 1:2 2 st, om självförvållade förvirringstillstånd, e contrario (motsatsvis). Enligt rätten har den tilltalade inte själv vållat sitt tillstånd och skall *således* inte anses ha varit tillräckligt medveten om sitt handlande.

I fallet med cystan (2002) formulerar hovrätten kravet på medvetenhet så att det innebär att den tilltalade såväl ”måste ha haft fysisk kontroll över sitt handlande som att han har haft förmåga att uppfatta händelseförloppet på ett sådant sätt att han psykiskt kan anses ha varit medveten om det”.

Hovrätten skriver, i samma fall, att en psykisk störning som medför bristande realitetsvärdering inte i sig utesluter att kravet på medvetenhet kan anses vara uppfyllt. Man menar att uppsåtsbedömningen i sådana fall kan få sin utgångspunkt i en tänkt situation som den sjuke gärningspersonen tror föreligger. Rätten delar upp medvetenhetsbedömningen i två delar där man först bedömer den tilltalades fysiska kontroll över handlandet. I en andra del av bedömningen avgörs huruvida den tilltalade befunnit sig i ett sådant ”akut psykiskt förvirringstillstånd av övergående natur att han enligt gällande rättspraxis inte skall anses ha varit i tillräckligt hög grad medveten om sitt handlande (mina kursiveringar)”.

I Rödebymålet (2008) beskriver hovrätten innebörden av kravet på medvetenhet så att uppsåt inte ska anses föreligga vid ofrivilliga handlingar. Man menar att den bakomliggande tanken är ”att den som handlat rent reflexmässigt eller som annars inte har varit medveten om sitt handlande inte heller har haft någon reell möjlighet att avstå från att begå gärningen och därför inte bör bära straffrättsligt ansvar för denna”¹⁸⁸. Rätten skriver också att kravet på medvetenhet inte innebär ett krav på överväganden eller beslut och att impulsivitet eller stark affekt därmed inte utesluter uppsåt. Man framhåller också att uppsåt har ansetts föreligga även vid ganska omfattande och djupgående medvetenhetsstörningar.

I några av fallen poängterades av domstolen åklagarens bevisbörda. Ett av dem är NJA 1969 s.401 där HD:s majoritet friade den tilltalade. Rätten uttalade där att den tilltalades uppträdande visserligen gav intryck av medvetna och avsiktliga handlingar men att det som framkommit inte kunde ”anses tillförlitligen utvisa” tillräcklig medvetenhet. Även i den friande domen i RH 1985:62, där åtalet gällde försök till dråp, betonades att åklagaren har bevisbördan för medvetenhet.

5.5 Sammanfattning

Låt oss nu se vad vi kan utläsa av sammanställningen av praxis.

Vi ser först lite närmare på *sinnestillstånden*. Affekthandlingar förekommer i två fall där medvetenhetsgraden bedöms vara tillräcklig. I båda fallen föreligger andra psykiska särdrag hos gärningspersonerna men lättretligheten eller affekten verkar i båda fallen tala för att medvetenhetskravet ska vara uppfyllt.

I alla de fall som gäller tillstånd som uppkommit av blodsockersänkning hos diabetessjuka frias de tilltalade. Läkarutlåtanden och sjukdomshistoria har där stor betydelse. I fallen accepteras den medicinska bedömningen att blodsockersänkning kan leda till ett tillstånd där den sjuke kan handla personlighetsfrämmande på ett relativt kontrollerat sätt (köra bil till exempel) utan att vara medveten om sina handlingar.

Tre fall gäller omtöckning i samband med onormala reaktioner på små mängder alkohol, så kallat patologiskt rus. I stort utesluts diskussionen om patologiskt rus ur framställningen men i dessa tre fall uttalar sig domstolen specifikt om gränsen för medvetenhet och de är därmed av intresse. I de två fall där uppsåtet kommenteras mer utförligt är vittnesuppgifter om den tilltalades sinnestillstånd av stor betydelse. I det ena, där en polis beskriver den tilltalade som helt omtöcknad, frias denne.

Ytterligare några av fallen gäller tillstånd som uppkommit av yttre påverkan. I fallet med skurborstskaftet är det ett tryck mot halsen, där är läkarutlåtandet helt avgörande för den friande domen. Även i fallet med hundfobin finns läkarutlåtande men det talar inte lika starkt för ett omedvetet tillstånd som i det andra fallet.

---

¹⁸⁸ S. 5 i hovrättens dom

I fallet med cystan rör det sig på sätt och vis också om en direkt fysisk påverkan på gärningspersonen. Läkarutlåtanden talar här om ett okontrollerbart sinnesförvirrat tillstånd men domstolen anser ändå att den tilltalade hade tillräcklig kontakt med verkligheten för att dömas för brott.

De tillstånd som rör gärningspersonens psykiska inre framstår generellt som mer svårbedömda. I flera av fallen kan den tilltalade sägas ha befunnit sig i ”en annan verklighet”. I ett misshandelsfall, ett fall av försök till dråp och för en av bilförarna anses detta föranleda ansvarsfrihet. Särskilt i fallet med bilföraren spelar läkarutlåtanden stor roll för domslutet.

I de flesta fall av psykotiska tillstånd anses dock den tilltalade ha haft tillräcklig kontakt med verkligheten för att ha varit medveten i juridisk bemärkelse. I vissa av fallen, t.ex. Anna Lindh-fallet och Rödebymålet, var detta relaterat till att de tilltalades handlingar framstod som rationella eller som reaktioner på omgivningen. I andra fall, i viss mån även i Rödebymålet, bedömdes de tilltalade vara ansvariga trots att de uttryckligen inte haft möjlighet att kontrollera sitt handlande. I flera av dessa fall förekommer läkarutlåtanden som uttrycker stora bister i verklighetsuppfattning och kontroll över och insikt i handlingarna.

Utöver sinnestillstånden kan ur materialet utläsas några *andra faktorer* som verkar vara av betydelse i bedömningen av den tilltalades medvetenhet.

Fysisk kontroll över handlingarna bedöms i flera fall vara av betydelse. Ett längre händelseförlopp med flera olika moment talar för medvetenhet. Detta gäller dock inte riktigt alla fall, det finns några exempel på bilfärder som, under blodsockersänkning men också under psykostillstånd, ansetts vara tillräckligt omedvetna.

Att den tilltalades handlingar utifrån framstå som rationella eller medvetna talar för medvetenhet. Ett irrationellt agerande som verkar sakna motiv eller förklaring är å andra sidan av stor betydelse för flera av de frikännande domarna. Det är dock svårt att utläsa vad det så kallade utåt sett medvetna handlande egentligen består i. Ett utåt sett kontrollerat agerande verkar ha störst betydelse i fall där det inte finns så många andra omständigheter som talar för ett frikännande.

En avbruten handling, förberedande och efterföljande åtgärder har betydelse. Oftast för att de utgör omständigheter som tyder på rationalitet. Även tidslängden verkar vara av viss betydelse även om det, i ett fall om samma händelseförlopp, förekommer olika uppfattningar om vad som är en kortvarig eller långvarig tidsperiod.

Vittnesuppgifter om att den tilltalade uppträtt på ett sätt som tyder på stark omtöckning eller sinnesförvirring har i flera fall stor betydelse för utgången. Att den tilltalade inte tidigare varit våldsam, aldrig blivit dömd för brott och därmed betett sig helt personlighetsfrämmande har också i ett flertal fall varit avgörande för utgången. Vittnesuppgifter som talar mot medvetenhet, att den tilltalade handlat personlighetsfrämmande eller bådadera förekommer i alla fall där den tilltalade friats från ansvar utom i fallet med skurborstskäftet. Ett exempel på en fällande dom där omständigheterna diskuteras är mordförsöket från 2011. Där anses handlandet vara helt

personlighetsfrämmande och både polis och målsägande vittnar om ett mycket förvirrat tillstånd. Det som talar för medvetenhet är den tilltalades uppträdande efter knivhuggen, att han ringt SOS Alarm och för polisen beskrivit sina handlingar (även om han inte verkade förstå dem).

I några av fallen gör rätten *uttalanden om gällande rätt*. Man hänvisar här i stor del till samma principer som i doktrinen. Ett sinnesförvirrat eller på annat sätt abnormt psykiskt tillstånd utesluter inte uppsåt.

Angående tillfällig sinnesförvirring tillämpas i hundfobifallet från 2003, BrB 1:2 motsatsvis. I ett fall från 1995 kommenteras ett eventuellt oskrivet undantag men det tillämpas inte. I fallet med cystan från 2002 beskrivs rättsläget så att ett akut psykiskt förvirringstillstånd av övergående natur kan leda till ansvarsfrihet. Man frikänner dock inte den tilltalade på den grunden.

Själva *formuleringen av kravet på medvetenhet* är enhetlig på så sätt att ordet medvetenhet nästan alltid förekommer. I vissa fall verkar här anses ett allmänt krav på tillräckligt medvetande, i andra gäller medvetenheten specifikt handlingen, handlingen och omgivningen eller handlingen och följderna av handlingen.

Slutligen, den bild av medvetenhetsbegreppet som framträder är inte helt enhetlig. Några omständigheter förefaller helt klart vara betydelsefulla men de tolkas olika i olika rättsfall. Vissa argument används dessutom både för och emot medvetenhet. I tabellerna kan man se vissa antydningar till att även typen av brottslig gärning och hur tillståndet kan klassificeras på något sätt korrelerar med utgången i målet. En tilltalad som bedöms ha agerat under inverkan av en psykisk störning bedöms ha varit tillräckligt medveten i fler av fallen än någon som varit tillfälligt sinnesförvirrad. De som begått gärningar som faller under grupp tre eller fyra (bland annat mord och dråp) fälls också till ansvar i större utsträckning än de som begått brott som har lägre straffvärde. Här bör dock återigen påpekas att det handlar om ett relativt begränsat antal rättsfall och att det därför kan vara lite vanskligt att dra några långtgående slutsatser av den här typen.

6 Lagstiftning under utredning

Sedan Brottsbalkens ikraftträdande 1965 har från olika håll framförts kritik mot den nya ordningen. Utgångspunkten att människor inte handlar med fri vilja och därmed inte kan anses vara moraliskt ansvariga för sina handlingar har kritiserats i allt större utsträckning. Att kravet på uppsåt omfattat även psykiskt abnorma har lett till praktiska problem vid uppsåtsbedömningen. Det har också framförts kritik mot inställningen att det saknas behov av en särskild ansvarsfrihetsregel för tillfälligt sinnesförvirrade.

Jareborg menar att inställningen till uppsåt gällande tillfällig sinnesförvirring var ohållbar: ”man kan mycket väl tänka sig att en person, som utan eget vållande blivit omtöcknad, kraftigt berusad eller eljest fått sin personlighet tillfälligt förändrad, har vissa avsikter eller förstår vad han gör”.¹⁸⁹

Även Asp, Ulväng och Jareborg skriver att motiveringen till att ta bort en ansvarsfrihetsregel vid tillfällig sinnesförvirring var ohållbar. Det kan ofta vara så att tillfälligt sinnesförvirrade inte uppfyller kravet på tillräcklig medvetenhet med inte alltid.¹⁹⁰

Sedan 70-talet har ansvars- och påföljdsreglerna för psykiskt störda och tillfälligt sinnesförvirrade debatterats och utretts. Här följer en kort översikt över frågans tidigare behandling.

6.1 Utredningar efter BrB ikraftträdande

Under 70-talet arbetade *Bexeliuskommittén* med att utreda påföljdsreglerna för psykiskt störda lagöverträdare. Kommittén föreslog (i SOU 1977:23) en uppmjukning av fängelseförbudet men höll fast vid och närmast förstärkte Brottsbalkens konstruktion med påföljdsregler istället för straffrihetsregler. En del av bakgrunden till utredningen var att man ansåg att gruppen av psykiskt störda var för heterogen och för stor.¹⁹¹

Bexeliuskommitténs förslag lämnades över till *Socialberedningen* för fortsatt utredning. Socialberedningen föreslog (i SOU 1984:64) genomgripande förändringar av påföljderna för psykiskt avvikande. I förslaget övervägs inte närmare möjligheten att gå tillbaka till strafflagens system med tillräknelighetsrekvisit men lagtext och motiv anknyter i viss mån till ett ansvarsbegrepp. Sten Heckscher menar i en kommentar till förslaget att beredningen försökt tillgodose flera olika intressen samtidigt utan att riktigt klargöra förslagets principiella straffrättsliga grund. Frågor om ansvar diskuteras men kopplas inte till uppsåtsbedömningen och man behandlar inte sambandet mellan psykisk störning och uppsåt.¹⁹²

---

¹⁸⁹ Jareborg (1994) s.259

¹⁹⁰ Asp m.fl., s.400

¹⁹¹ Heckscher, s.238

¹⁹² Heckscher, s.238 ff.

Fängelsestraffkommittén presenterade 1988 sitt betänkande SOU 1988:7, om legalitetsprincipen och om allmänna grunder för ansvarsfrihet. Betänkandet behandlade frågan om tillfällig sinnesförvirring och föreslog ett införande av en särskild undantagsregel i 24 kap BrB, för gärning som företas av någon som *utan eget vållande tillfälligt är från sina sinnens bruk*.¹⁹³

Kommittén menade, på grundval av vad som framförts i praxis och i doktrin, att uppsåtskravet inte är tillräckligt för att garanterat undanta tillfälligt sinnesförvirrade från ansvar. Man tar fasta på departementschefens uttalande 1964, en gärning som begås under inflytande av tillfällig sinnesförvirring bör inte leda till ansvar. Legalitetsprincipen har en framträdande roll i kommitténs arbete och man menar att det finns ett starkt intresse av att ansvarsfrihetsgrunden regleras uttryckligen i lag.¹⁹⁴

I förslaget kommenterades också de sinnestillstånd som inte är tillfälliga. Kommittén ansåg att det vore rimligt att mer långvariga psykiska abnormtillstånd behandlades på samma sätt som de tillfälliga. Man hänvisade här till pågående utredning av frågan.¹⁹⁵

6.1.1 En ny tillräknelighetslära?

Fängelsestraffkommitténs förslag om en särskild ansvarsfrihetsregel ledde inte till lagstiftning. I regeringens proposition 1993/94:130, om ändringar i Brottsbalken gällande bland annat ansvarsfrihetsgrunderna, föreslås fortsatta överväganden i frågan. Ungefär hälften av remissinstanserna menade att det skulle vara oacceptabelt att olika bestämmelser gällde för tillfälliga respektive mer permanenta förvirringstillstånd.¹⁹⁶

1991 reformerades påföljdsreglerna för psykiskt störda. Reformen bestod bland annat i att begreppet *allvarlig psykisk störning* ersatte tidigare begrepp i både Brottsbalken och i den allmänna tvångsvårdslagstiftningen. Det så kallade *jämställdhetsbegreppet* som varit mycket omdiskuterat utmönstrades därmed ur lagen. Den tidigare lydelsen för de tillstånd som omfattades av fängelseförbudet var: ”sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan själslig abnormitet av så djupgående natur att den måste anses jämställd med sinnessjukdom”.¹⁹⁷

Frågan om de psykiskt avvikandes straffrättsliga ansvar var föremål för fortsatt utredning av *Straffansvarsutredningen* som 1996 presenterade sitt betänkande SOU 1996:185. Utredningens förslag innebar, som de själva uttryckte det, *att ansvarsförmåga åter skall vara en förutsättning för att någon skall kunna dömas till straffrättsligt ansvar*.¹⁹⁸

---

¹⁹³ SOU 1988:7, *Frihet från ansvar. Slutbetänkande av Fängelsestraffkommittén*, s.26

¹⁹⁴ SOU 1988:7, s.160ff

¹⁹⁵ SOU 1988:7, s.162

¹⁹⁶ Prop. 93/94:130 *Ändringar i Brottsbalken m.m. (ansvarsfrihetsgrunder m.m.)*, s.48f

¹⁹⁷ SOU 2002:3, s.143

¹⁹⁸ SOU 1996:185 del I, s. 31

Utredningen presenterade ett förslag på ett tillräknelighetsrekvisit men ansåg att det behövdes mer utredning av de ändringar i reaktionssystemet som skulle krävas för en så genomgripande förändring av straffsystemet. Den del av utredningen som berörde tillräknelighetsrekvisitet hade formen av ett modellförslag och överlämnades som ett underlag för vidare beredning.¹⁹⁹

Tillräknelighetsrekvisitet omfattade både allvarlig psykisk störning och tillfällig sinnesförvirring och formulerades i modellförslaget i ett *realitetsvärderingsrekvisit* och ett *kontrollrekvisit*.²⁰⁰ Förslaget lød:

*Begås en gärning under påverkan av en allvarlig psykisk störning eller en tillfällig sinnesförvirring utgör gärningen inte brott, om gärningsmannen inte själv vållat tillståndet och han till följd av detta har saknat omdömesförmåga eller förmåga att kontrollera sitt handlande.*²⁰¹

I huvuddelen av förslaget behandlades även uppsåtets konstruktion. Förändringarna som föreslogs innebar dock ingen ändring när det gällde medvetenhetsbegreppet.²⁰² Utredningen framhåller emellertid att det är önskvärt att uppsåtsbegreppet tillämpas striktare när det gäller psykiskt abnorma gärningsmän. Men man menar också att varken en striktare uppsåtsbedömning i allmänhet eller en utvidgad prövning av kravet på medvetenhet skulle vara tillräckligt för att åstadkomma en rimlig ansvarsbedömning. Även oaktsamhetsbedömningen kommenteras och utredningen menar att den, liksom uppsåtsbedömningen, inte i tillräcklig grad undantar psykiskt abnorma från ansvar.²⁰³

1999 tillsattes *Psykansvarskommittén*, som i sitt arbete utgick från Straffansvarsutredningens modellförslag. I betänkandet *Psykisk störning, brott och ansvar* (SOU 2002:3) föreslås införandet av ett nytt tillräknelighetsrekvisit som lyder som följer²⁰⁴:

En gärning skall inte medföra ansvar för den som till följd av en allvarlig psykisk störning, en tillfällig sinnesförvirring, en svår utvecklingsstörning eller ett allvarligt demenstillstånd har saknat förmåga att inse gärningens innebörd eller att anpassa sitt handlande efter en sådan insikt.

Vad som nu sagts gäller inte om gärningsmannen i anslutning till gärningen själv vållat sin bristande förmåga genom rus eller på något annat liknande sätt.

Betänkandet innehåller stark kritik mot den nuvarande ansvarsregleringen. Enligt kommittén hoppar man idag över ansvarsledet och inriktar sig istället helt på påföljdsbestämningen, en ordning som man menar är otillräcklig och inkonsekvent ur både principiell och systematisk aspekt. Genom att införa ett tillräknelighetsrekvisit undviker man de risker för intressekonflikter som idag föreligger när det gäller uppsåtsbedömningen. De intressen som

---

¹⁹⁹ SOU 1996:185 del I, s.31f

²⁰⁰ SOU 1996:185 del I, s.532

²⁰¹ SOU 1996:185 del I, s.463

²⁰² SOU 1996:185 del I, s.423

²⁰³ SOU 1996:185 del I, s.532

²⁰⁴ SOU 2002:3, s.37f

riskerar att påverka uppsåtsbedömningen och idag kommer i konflikt med skuldprincipen är hänsyn till vårdbehov och samhällsskydd. Intressen som i ett nytt system, med samma brottspreventiva effekter, skulle tillgodoses utan att komma i konflikt med varandra.²⁰⁵

Tillräknelighetsbegreppet ska vara *insiktsrelaterat* och innehåller ett realitetsvärderingsrekvisit och ett kontrollrekvisit liknande dem som föreslogs av Straffansvarsutredningen. I bestämmelsen anges också de fyra *grundtillstånd* som är aktuella för bedömningen. Grundtillstånden är *allvarlig psykisk störning*, *tillfällig sinnesförvirring*, *svår utvecklingsstörning* och *allvarligt demenstillstånd* och något av dem måste föreligga för att bestämmelsen ska vara tillämplig. Det är den bristande förmågan att förstå eller anpassa sitt handlande som är avgörande, varför bestämmelsen omfattar både kortvariga och mer långvariga tillstånd.²⁰⁶

Realitetsvärderingsrekvisitet beskriver kommittén är uppfyllt då den tilltalade inte alls har kunnat bedöma sin gärning, utan *befinner sig i en annan verklighet* med följden att personen saknat förmåga att förstå gärningens innebörd. Den tilltalade ska ha befunnit sig i ett tillstånd av vanföreställningar eller medvetandegrumling som varit avgörande för förståelsen av verkligheten.²⁰⁷

Det är exempelvis vid tillstånd av schizofreni med starka imperativa hallucinationer (tvingande röster) som den tilltalade kan anses ha saknat förmåga att anpassa sitt handlande i enlighet med kontrollrekvisitet.

Tillräknelighetsrekvisitetet är också *gärningsrelaterat*. För ansvarsfrihet krävs att det föreligger ett kausalsamband mellan tillståndet och den aktuella gärningen.²⁰⁸ Kommittén poängterar också att bestämmelsen endast skulle gälla dem som *uppenbart* inte kunnat ta ansvar för sina handlingar. Man menar att det skulle röra sig om ett mycket begränsat antal fall per år.²⁰⁹

Psykansvarskommitténs förslag har ännu inte lett till någon förändring i ansvarshänseende. I propositionen *Påföljder för psykiskt störda lagöverträdare* (07/08:97) uttrycks enighet om att det föreligger ett behov av en genomgripande reform av reglerna om ansvar och påföljd för psykiskt sjuka och tillfälligt sinnesförvirrade. Regeringen ansluter sig till enigheten men skriver att det för en sådan reform krävs fortsatta överväganden och en lösning som sträcker sig över en längre tidsperiod.²¹⁰

Den 1 juli 2008 ändrades påföljdsreglerna i 30 kap gällande psykiskt störda. Fängelseförbudet, som tidigare omfattat alla fall där gärningspersonen led av en allvarlig psykisk störning, gjordes om till en presumtion mot fängelse. Förbud mot fängelsestraff gäller fortfarande men för en mindre grupp. Fängelseförbud gäller idag enbart *om den tilltalade till följd av den*

---

²⁰⁵ SOU 2002:3, s.245f

²⁰⁶ SOU 2002:3, s.363ff

²⁰⁷ SOU 2002:3, s.247f

²⁰⁸ SOU 2002:3, s.249

²⁰⁹ SOU 2002:3, s.247

²¹⁰ Prop. 07/08:97 *Påföljder för psykiskt störda lagöverträdare*, s.15

*allvarliga psykiska störningen har saknat förmåga att inse gärningens innebörd eller att anpassa sitt handlande efter en sådan insikt.*²¹¹

Formuleringen är densamma som Psykansvarskommittén föreslog skulle gälla för en begränsning av det straffrättsliga ansvaret. Under behandlingen av förslaget till ändringen diskuterades problematiken i att använda en formulering som för tankarna till ansvar i samband med påföljdsbestämningen. Lunds Tingsrätt yttrade att lagändringen skulle innebära att man i lag fastställde att otillräkneliga kan dömas till ansvar. Stockholms Tingsrätt ifrågasatte om de som skulle omfattas av fängelseförbudet verkligen kan anses ha haft erforderligt uppsåt till gärningen.²¹²

Enligt regeringens mening föreligger ingen överensstämmelse mellan fängelseförbudet och ett otillräknelighetsrekvisit. Bestämmelsen måste ses i förhållande till ett individualpreventivt syfte och har inte till syfte att begränsa det juridiska ansvaret.²¹³ Man menar att uppsåt kan föreligga i de fall som åsyftas, något som också anförs som ett argument för en fortsatt utveckling mot en ny tillräknelighetslära.²¹⁴

Frågan om införandet av en ny tillräknelighetsreglering utreds för närvarande med utgångspunkt i psykansvarskommitténs förslag.²¹⁵

---

²¹¹ Brottsbalken 30 kap. 6§

²¹² NJA II 2008 s.134ff

²¹³ NJA II 2008 s.119f

²¹⁴ NJA II 2008 s.134f

²¹⁵ Se t.ex. Dir 2008:93 *Översyn av den psykiatriska tvångsvårdslagstiftningen.*

7 Diskussion

Vill vi straffa folk därför att de är moraliskt ansvariga för sina gärningar, så är det vi som har bevisbördan för att människor har ansvarsförmåga.

Nils Jareborg²¹⁶

Sedan långt tillbaka i tiden har det juridiska ansvaret begränsats på ett eller annat sätt. I äldre tid för vissa grupper av människor och senare baserat på teoretiska ställningstaganden om ansvarsförmåga. De som lidit av psykiska sjukdomar har sedan lika länge ansetts ha en särställning i förhållande till skuld och straff. Även tillfälligt sinnesförvirrade har undantagits straffrättsligt ansvar.

Av grundläggande betydelse för vårt rättssystem är legalitetsprincipen. Straff ska inte utdömas utan stöd i lag och lagen ska tillämpas lika för alla. Konformitetsprincipen och skuldprincipen är lika viktiga. Endast den som bär skuld ska ådömas ansvar. Endast den som kunnat rätta sig efter lagen, och låtit bli, ska dömas till straff. Principerna utgör grunden för vårt rättssamhälle.

Med dessa principer i bakhuvudet ska vi nu övergå till det juridiska begreppet medvetenhet.

I **doktrinen** beskrivs medvetenhetsbegreppet i samband med uppsåtsbedömningen och de grundläggande kognitiva krav som måste vara uppfyllda för att uppsåt ska kunna föreligga. Kravet på uppsåt innehåller, på lägsta nivå, krav på insikt och likgiltighet. Som Jareborg beskriver det, ett *kognitivt* och ett *voluntativt* element. För att någon ska kunna anses uppfylla kravet på insikt och likgiltighet krävs att den personen befinner sig på en viss medvetandenivå.

Fall där någon sover, är hypnotiserad eller helt medvetlös och under detta tillstånd begår ett brott, förekommer inte i det rättsfallsmaterial som granskats inför detta arbete. Det gör inte heller handlingar som utgör rena reflexer. Den skillnad som görs i doktrinen mellan ofrivilliga och omedvetna handlingar verkar inte bli aktuell i praktiken men är ändå av teoretiskt intresse. Ett beaktande av det teoretiskt onaturliga i att straffa den som sover eller är medvetlös är intressant för vårt förhållningssätt till de tillstånd som gränsar till, eller åtminstone kan jämföras med, sömn eller medvetlöshet.

Ordet *medvetenhet* används på lite olika sätt inom litteraturen. Medvetenhet kan ställas mot medvetlöshet och representera en viss vakengrad. Man kan också vara medveten i motsats till omedveten, begreppet får då betydelsen att man känner till något eller tänker på något.

Det krävs inte för uppsåt att gärningspersonen är medveten om sitt handlande i den bemärkelsen att personen tänker direkt på det. Det räcker med det Strahl kallar *kännedom*. Både Strahl och Jareborg beskriver att man

---

²¹⁶ Jareborg (1985) s.11

ska anses vara medveten om det man någon gång fått veta eller tänkt på och inte sedermera glömt. Att vara tillräckligt medveten om gärningens innebörd borde här kunna tolkas så att den som skjuter ett skott mot någon, och en gång lärt sig att skott skadar, ska anses medveten, även om denne inte tänker ”skott skadar” just då skottet går av.

Det är svårt att riktigt definiera förhållandet mellan de olika medvetenhetsbegreppen. Det krävs en viss vakengrad för att kunna ha kännedom om något men det är också möjligt att tolka doktrinen så att det första automatiskt ger det andra. Om vakengraden är tillräcklig så ska även kravet på kännedom anses uppfyllt. Någon som inte är medvetlös kan inte vara omedveten om sina kunskaper och erfarenheter.

Handlingar som företas under psykiska abnormtillstånd ska enligt den doktrinära utgångspunkten bedömas enligt samma krav på uppsåt som andra handlingar. Att bedöma uppsåt hos psykiskt störda eller tillfälligt sinnesförvirrade lagöverträdare anses i allmänhet vara vanskligt men inte omöjligt. I doktrinen är också utgångspunkten att sinnestillståndets art inte ska spela någon roll vid uppsåtsbedömningen. Det är de kognitiva förmågorna som är avgörande.

När det gäller tillfällig sinnesförvirring talas i senare doktrin om ett oskrivet undantag som ska leda till ansvarsfrihet. Det påpekas att undantaget inte är helt accepterat i rättspraxis. Grunden till undantaget är uttalanden vid Brottsbalkens införande om att de tillfälligt sinnesförvirrade, som tidigare undantagits från ansvar, inte skulle behandlas annorlunda i och med den nya regleringen. De tillfälligt sinnesförvirrade förväntades inte anses ha uppsåt.

Till skillnad från då menar man idag att uppsåtskravet kan vara uppfyllt även vid tillfällig sinnesförvirring. Att gärningspersonen lever i en egen verklighetsfrämmande tillvaro hindrar inte att denne kan handla med uppsåt eller vara tillräckligt medveten. Detta är något som uppmärksammas i utredningsarbetet kring ansvarsreglerna och som utgör ett starkt argument för förslag om en återgång till tillräknelighetsläran.

Det gällande rättsläget uppfattas dock i doktrinen så att de tillfälligt sinnesförvirrade som anses ha uppsåt ska, eller åtminstone borde, undantas ansvar genom en oskriven ansvarsfrihetsregel. De sinnestillstånd som är mer långvariga och kan uppfylla kravet på allvarlig psykisk störning ska däremot enbart bedömas enligt vanliga uppsåtsregler. En uppfattning som inte helt stämmer överens med att det är den kognitiva förmågan som principiellt ska utgöra grunden för medvetenhet.

Uppsåtsbegreppet är inte reglerat i lag vilket gör **rättspraxis** till en mycket viktig källa till information om gällande rätt. Att utläsa ett enhetligt medvetenhetsbegrepp ur de rättsfall som undersökts här visar sig vara svårt. Det förefaller dock inte enbart bero på det begränsade materialet utan också på att medvetenhetsbegreppet i praxis inte verkar vara särskilt enhetligt.

I de flesta av fallen är det svårt att få en helhetsbild över vilka omständigheter rätten har tagit fasta på vid bedömningen. Uppsåtsbedömningen behandlas ofta mycket kort och många gånger med

hänvisningar till ”omständigheterna i övrigt” och liknande, något kryptiska, uttryck. I vissa fall behandlas dock medvetenhetsbedömningen mer utförligt och vid några tillfällen ger domstolen anvisningar om vad de anser är gällande rätt på området.

Det vore alltför omfattande att här behandla alla aspekter av domstolarnas bedömning. Det är dock klart att en mer ingående analys av faktorerna skulle kunna ge intressanta slutsatser om det medvetenhetsbegrepp som tillämpas i rättspraxis. Fokus här blir att försöka fastställa några hållpunkter som visar hur domstolarna ser på medvetenhet.

De sinnessillstånd som framkallats av en fysisk eller yttre påverkan på den tilltalade verkar av domstolarna, i högre utsträckning än mer komplicerade psykiska tillstånd, uppfattas som omedvetna. Här avses de tillstånd som framkallats vid alkoholintag eller av en annan tydlig fysisk påverkan på kroppen. I diabetesfallen finns dessutom ett tydligt prejudikat från HD, vilket kan vara anledningen till att just de fallen bedöms förhållandevis enhetligt.

HD bedömde i fallet med skurborstskäftet att den tilltalade inte var i tillräcklig grad medveten. Här var utlåtande från läkare helt avgörande för utgången. I några av de fall som rör psykiska sjukdomar och tillfälliga psykotiska tillstånd har läkarutlåtanden som talat för omedvetenhet inte fått lika stor betydelse för utgången i målet. Här skulle man kunna diskutera om ett tillstånd som mer lättbegripligt kan förklaras vara omedvetet, oftare betraktas som omedvetet av rätten. Att det är lättare att föreställa sig att en diabetessjuk under blodsockersänkning är omedveten om sina handlingar än att en deprimerad person är det, är förståeligt. Frågan är om det är önskvärt att rättens förmåga att föreställa sig omedvetenhet ska vara mer avgörande för den tilltalades ansvar än rättspsykiatriska utlåtanden.

När det gäller rättens föreställningsförmåga kan det också vara av intresse vilken typ av brott den tilltalade åtalas för. Många av de rättsfall där medvetenhetsbedömningen blir aktuell, handlar om grova våldsbrott. Det är också de som får mest uppmärksamhet i massmedia. Ser man till statistiken hittar man fler fällande domar bland de allvarligaste brotten.

Det går inte att komma ifrån att det är svårt att acceptera läkarutlåtanden som exempelvis dem i Rödebymålet eller i mordförsöket från januari i år. I båda fallen talade expertutlåtanden mycket starkt för att de tilltalade hade handlat omedvetet och utan någon möjlighet till rationellt tänkande eller kontroll över sina handlingar. I båda fallen dömdes de tilltalade ändå till ansvar.

Hur ska man tolka domarna här? Har läkarna fel om medvetenheten? Eller är det så att vi inte kan föreställa oss att någon omedvetet, som i Rödebymålet, hämtar ett vapen, skjuter flera skott, laddar om och går fram till någon och skjuter honom i bröstet på en meters avstånd? Ett tredje alternativ är att förklaringen ligger i medvetenhetsbegreppet. Den som utför en liknande handling måste anses ha varit medveten i juridisk bemärkelse.

I rättsfallssammanställningen finns dock exempel där de tilltalade friats under liknande förhållanden. Vid en jämförelse mellan de två fallen av

försök till dråp/mord av sin partner under psykostillstånd och de två vansinneskörningarna verkar utfallen i målen nästan slumpmässiga. Det är åtminstone mycket svårt att utifrån det studerade materialet se någon gemensam teoretisk utgångspunkt för bedömningarna.

Förklaringen till variationerna i praxis kan kanske förklaras med det osäkra rättsläget som gäller tillfällig sinnesförvirring. Den oskrivna undantagsregel som nämns i doktrinen har inte uttryckligen tillämpats i något av de studerade fallen. I hundfobifallet nämner hovrätten förekomsten av ett oskrivet undantag men tillämpar det inte, utan fäller den tilltalade till ansvar. En motivering till att undantaget inte tillämpas är att tillfällig sinnesförvirring inte ska undanta uppsåt om kravet på tillräcklig medvetenhet är uppfyllt. Ett uttalande som mot bakgrunden här framstår som märkligt.

NJA 2001s.899 gäller ett tillstånd av sinnesförvirring som HD konstaterar inte är självförvållat. Uppsåtsfrågan nämns inte av domstolen men RÅ tolkar hovrättens dom så att den tilltalade måste anses ha haft uppsåt enligt vanliga regler. Det är svårt att tolka rättsfallet i enlighet med ett oskrivet undantag för tillfällig sinnesförvirring. Den tillämpning av 1:2 2st. BrB e contrario som görs i RH 2003:65 borde kunna bedömas som en missuppfattning då tankesättet uttryckligen strider mot den rättsuppfattning som förmedlas i doktrin, brottsbalkskommentarer och övrig praxis.

Dråpförsöksfallet och den ena sinnesförvirrade bilfärden, där de tilltalade frikändes, skulle kunna tolkas så att en typ av undantag har tillämpats. De tilltalade agerade båda under inflytande av manodepressiv psykos på ett sätt där de uppenbarligen var sinnesförvirrade, men tillstånden ansågs i båda fall utgöra allvarlig psykisk störning. Det medvetenhetsbegrepp som tillämpas här relateras direkt till verkligheten. Den tilltalade som körde bil sade sig vara fullt medveten om att han framförde fordonet. Denna medvetenhet underkändes dock av domstolen då den hade för lite med verkligheten att göra.

En faktor som generellt verkar ha stor betydelse för utgången i fallen är *handlandets yttre kännetecken*. Den som handlar helt irrationellt och okontrollerat och av omgivningen uppfattas som helt galen eller starkt omtöcknad, frikänns i högre utsträckning än de som handlar till synes medvetet eller rationellt. I flera fall bortser domstolen helt från rättspsykiatriska expertutlåtanden som säger att utåt sett rationella eller ”medvetna” handlingar mycket väl kan vara helt omedvetna och okontrollerbara.

Att den tilltalade saknat förmåga att kontrollera sitt handlande eller inse handlingens innebörd är i flera fall uttryckligen inget skäl för frihet från ansvar. Detta ligger i linje med det nyligen ändrade fängelseförbudet där samma formulering avgränsar förbudet. Behovet av bestämmelsen förutsätter att de gärningspersoner som inte haft förmåga till insikt eller kontroll faktiskt kan dömas till ansvar.

Att handlingarna är personlighetsfrämmande verkar också ha stor betydelse för den tilltalades skuld. Åtminstone i vissa av fallen. Man kan dock undra om det i något fall har varit fråga om ett handlande som inte är

personlighetsfrämmande, möjligtvis i några av misshandelsfallen. Inte i något av fallen anges tidigare brottslighet som ett argument för medvetenhet i domskälen. När det gäller de allvarligare brotten kan man också undra om inte grova våldshandlingar är personlighetsfrämmande för de allra flesta. En svartsjuk läggning borde inte otvivelaktigt tala för medvetenhet gällande ett flertal knivhugg.

Som framgår av resonemanget här är det problematiskt att definiera medvetenhetsbegreppet utifrån rättspraxis. Även uppfattningen i doktrinen ställer vissa frågor. Syftet med uppsatsen här var att hitta en **gemensam teoretisk utgångspunkt** för det medvetenhetsbegrepp som anses utgöra en del av uppsåtskravet och därmed ska tillämpas lika för alla.

I och med Brottsbalkens införande tog man tydligt ställning för en ordning som gav begreppen ansvar och skuld minskad betydelse i det straffrättsliga sammanhanget. Delvis hade detta att göra med ett deterministiskt ställningstagande mot ansvarsbegreppet men också med behandlingsideologiska motiv. De psykiskt störda skulle inte längre särbehandlas i ansvarsledet utan i påföljdsledet.

Detta ställningstagande verkar vara avgörande för problematiken som idag framträder i samband med kravet på medvetenhet. Kravet på uppsåt och medvetenhet ska tillämpas lika för alla. Samtidigt ska hänsyn till sinnestillståndet hos allvarligt psykiskt störda inte beaktas i och med ansvarsbedömningen utan i påföljdsledet.

Här finns en tydlig intressekonflikt mellan de ideologiska ställningstaganden som ligger till grund för Brottsbalken, och ett medvetenhetsbegrepp som tillämpas enhetligt, präglad av skuld- och konformitetsprincipen. Konflikten framträder särskilt tydligt i de fall där den tilltalade är allvarligt sinnesförvirrad men samtidigt allvarligt psykiskt störd. Att ett oskrivet undantag för tillfällig sinnesförvirring inte fått genomslag i praxis kan bero på den här problematiken.

Det är mycket svårt att ta fasta på en teoretisk utgångspunkt om det inte finns någon. Det är svårt att ställa upp ett enhetligt krav på medvetenhet om utgångspunkten är att olika sinnestillstånd ska bedömas olika, beroende av vilken betydelse de sedan har för påföljdsvalet.

Det medvetenhetsbegrepp som idag utgör en del av gällande rätt, måste ändå kunna **definieras** i någon utsträckning utifrån framställningen ovan. Begreppets användning i doktrin och praxis kan åskådliggöras genom en skala där medvetlöshet utgör den ena ytterligheten och medveten, i betydelsen *tänker direkt på*, den andra.

Det doktrinära medvetenhetsbegreppet skulle kunna placeras ut på mitten (DM). Den som är medvetlös har inte uppsåt, men det krävs inte att man tänker direkt på den relevanta omständigheten. Man måste dock ha förmåga till en viss kontroll över sin handling och förmåga att inse dess innebörd.

Medvetlös -----DM-----tänker direkt på

Att placera in det medvetenhetsbegrepp som framträder i praxis är lite svårare då det inte är lika enhetligt. Många av fallen representerar ett medvetenhetsbegrepp som i lägre grad än i doktrinen tar hänsyn till om gärningspersonen kunnat förstå och påverka sitt handlande. Det räcker här med att gärningspersonen varit medveten om sin omgivning på så sätt att han eller hon har *lagt märke till den*. I en del av fallen tangeras i huvudsak doktrinen begrepp.

I några av de rättsfall som rör stark sinnesförvirring konstateras att den tilltalade varit medveten om sin omgivning och i princip styrt sina handlingar. Här har den tilltalade dock haft en så *förvriden uppfattning av verkligheten* att domstolen anser att medvetenhetskravet ändå inte ska vara uppfyllt. Det verkar som om rätten, inom ramen för medvetenhetsbegreppet, tar hänsyn till den tillfälliga sinnesförvirring, som enligt doktrinen borde undantas enligt en ansvarsfrihetsregel. Detta medvetenhetsbegrepp hamnar därför lite till höger om DM.

Medvetlös ----lägger märke till----DM--fel verklighet-----tänker direkt på

Här har vi vårt medvetenhetsbegrepp, någonstans mellan medvetlöshet och konkret tänkande. Det utgörs enligt denna beskrivning av en något flytande skala där olika teoretiska utgångspunkter styr åt olika håll.

Hur problematiskt är då ett medvetenhetsbegrepp som **saknar enhetlig teoretisk grund**?

Ur en mer praktisk aspekt kan det leda till systematiska problem i tillämpningen av rätten. Ett exempel är skillnaden mellan att undanta tillfälligt sinnesförvirrade från ansvar inom ramen för medvetenhetsbegreppet och att fria från ansvar, i enlighet med en oskriven ansvarsfrihetsregel.

I det första fallet är frågan om den tilltalade ska anses ha haft uppsåt, vilket är upp till åklagaren att bevisa bortom rimligt tvivel. I det andra fallet har åklagaren uppfyllt sin beviskyldighet för uppsåt. Om tillfällig sinnesförvirring utgör en oskriven ansvarsfrihetsgrund jämförbar med andra ansvarsfrihetsgrunder, t.ex. nödvärn, ligger också bevisbördan på åklagaren, men då aktualiseras en diskussion om vilka beviskrav som kan ställas. Beviskraven för ansvarsfrihetsgrunder anses generellt vara lägre än beviskravet för uppsåt.²¹⁷

I vissa av rättsfallen som studeras här poängteras åklagarens bevisbörda för medvetenhet, men i andra fall fälls den tilltalade till ansvar utan någon redovisning för hur medvetenheten faktiskt har bevisats och av vem. Det

---

²¹⁷ Se NJA 1990 s.210 om beviskrav vid nödvärnsinvändning.

skulle kunna tyda på att problematiken är av viss betydelse för rättstillämpningen idag.

Låt oss koppla medvetenhet till de **allmänna syften och principer** som straffrätten bygger på. Ur en legalitetsaspekt är det ytterst problematiskt med ett begrepp som tillämpas på olika sätt i olika domstolar eller olika fall.

Uppsåtet, och med det också medvetenheten, har inte definierats uttryckligt i lag. Man menar att begreppet inte går att uttrycka tillräckligt kort och koncist och vill också att begreppet ska kunna utvecklas och anpassas i praxis efter utvecklingen i samhället. Att ett begrepp, som inte är definierat i lag, har en lös teoretisk grund ger ett stort utrymme för en utveckling åt så olika håll att begreppet förlorar den enhetliga innebörd som rättsäkerheten kräver. Medvetenhetsbedömningen avgör den yttersta gränsen för det juridiska ansvaret. Det kan inte försvaras ur rättssäkerhetssynpunkt att medvetenhet definieras på olika sätt i praxis.

Det är gränsdragningen för medvetenhet som inom juridiken definierar begreppen skuld och ansvar. Utifrån den bild av medvetenhet som förmedlas i doktrin och praxis kan man dra slutsatsen att begreppet ligger långt från en klassisk föreställning av ansvar eller skuld (det skulle kunna åskådliggöras med ett försök att placera in skuldbegreppet i medvetenhetsskalan).

Det juridiska uppsåtet gör dock inte anspråk på att uttrycka en helt korrekt bild av när en människa ska anses vara moraliskt ansvarig för sina handlingar. Flera av författarna som refereras här framhåller uppsåtets funktion i att vara ett ändamålsenligt medel för straff tillämpningen. Ett brottsrekvisit. Man kan inte kräva av uppsåtsbegreppet att gärningspersonens verkliga vilja med en handling ska fastställas. Ett uppsåtsbegrepp som endast dömde dem som bevisligen helt kunnat kontrollera sina handlingar skulle aldrig kunna vara ett ändamålsenligt medel för straff tillämpningen.

Låt oss då utvärdera medvetenhetsrekvisitet i förhållande till ändamålet med straff tillämpningen. Nuförtiden rättfärdigas kriminalisering inte på samma sätt som tidigare med teorier om vedergällning eller försoning. Kriminaliseringen ska internalisera normer i samhället och få människor att avhålla sig från handlingar som skulle vara skadliga för samhället. Uppsåtsbegreppet måste utformas så att dessa syften kan uppnås. Om ingen ansågs vara ansvarig skulle straffhotet inte få någon verklig effekt.

Att ansvar utdöms i strid med skuldprincipen eller konformitetsprincipen anses dock inte ha någon generell positiv effekt på medborgarna. En sådan straff tillämpning skulle i stället underminera rättsapparaten.

Strömmerstedt beskriver det viljebaserade doktrinära uppsåtsbegreppet som ”nedtyngt av filosofisk bråte och beteendevetenskapligt allmängods”²¹⁸. Dagens uppsåtsbegrepp är inte lika viljebetonat, men det finns skäl att inte hamna alltför långt från begrepp som skuld och ansvar i ett

---

²¹⁸ Strömmerstedt, s.203

ställningstagande om vad uppsåtsbegreppet ska innehålla. Ansvar och skuld har trots allt varit förutsättningar för straff under en mycket lång tidsperiod. Det torde för de flesta människor vara självklart att juridiskt ansvar är kopplat till moraliskt eller filosofiskt ansvar. Ett samhälle där straff utdömdes enbart av hänsyn till effektiviteten i straffsystemet vore förmodligen inte särskilt trevligt att leva i.

Medvetenhetsbegreppet är centralt i sammanhanget. Det är det som rent faktiskt, i praktiken utgör gränsen för det juridiska ansvaret. Att det finns en koppling till den allmänna betydelsen av ordet framstår, liksom när det gäller uppsåt och ansvar, som ganska viktig. Den bild av medvetenhet som framträder här har dock relativt lite med en allmän föreställning av medvetenhet att göra. Den verkar inte heller kopplad till en psykologisk eller psykiatrisk föreställning om medvetenhet.

Det ligger, när man läser vissa av rättsfallen, nära till hands att uppfatta medvetenhetens gräns som ett flytande juridiskt begrepp som anpassas från fall till fall. Allt efter det ställningstagande om effektivt juridiskt ansvar som domstolen finner lämplig i det enskilda fallet.

I den klassiska straffrätten hade den filosofiska bakgrunden större betydelse för de juridiska begreppen. Vid Brottsbalkens införande hade de positiva och sociologiska skolornas föreställningar om ansvar stor betydelse för straffrättens utformande. Idag är det nog få, både bland allmänheten och i den juridiska doktrinen, som skulle kalla ansvarsbegreppet för metafysiskt. Det ligger därför i tidens intresse att ansvarsbegreppet får en något återupprättad ställning även inom straffutlämpningen. Dagens gällande medvetenhetsbegrepp är mycket svårt att motivera utifrån föreställningar om skuld och ansvar.

Enligt det utredningsmaterial som presenterats kan vi relativt säkert anta att vi står inför en **återgång till en tillräknelighetslära**. *Ansvarsförmåga blir åter en förutsättning för ansvar*, som några av kommittéerna uttrycker det.

En diskussion om tillräknelighetsbegreppets för- och nackdelar är därmed av stort intresse men skulle också kräva ett antal extra sidor. Det kan dock kort kommenteras huruvida den problematik som medvetenhetsbegreppet innebär skulle få sin lösning i ett tillräknelighetsrekvisit.

Medvetenhetskravet skulle på sätt och vis kunna betraktas som ett yttersta krav på tillräknelighet. De som idag inte bedöms ha varit tillräckligt medvetna skulle i en ny ordning inte heller bedömas ha varit tillräkneliga. De tillstånd av allvarlig psykisk störning som idag omfattas av fängelseförbudet (de som saknat förmåga att inse gärningens innebörd eller anpassa sitt handlande efter en sådan insikt) skulle också undantas från ansvar.

Med ett tillräknelighetsrekvisit skulle delar av problematiken säkert bestå. Det juridiska ansvarets gräns fortsätter att ge upphov till diskussion, även med en tillräknelighetslära. Frågor om hur stort inflytande filosofiska och medicinska begrepp ska ha över den juridiska ansvarsläran kommer garanterat att behålla sin aktualitet. Det ligger dock en stor fördel i att en ny

ordning skulle neutralisera, eller åtminstone minska, den intressekonflikt som idag föreligger mellan skuld- och konformitetsprincipen och de hänsynstaganden som ligger till grund för Brottsbalken. En intressekonflikt som borde hanteras på lagstiftningsnivå men idag faktiskt utkämpas i de enskilda fallen i domstolarna, i och med just medvetenhetsbedömningen.

Det juridiska ansvarsbegreppet måste inte nödvändigtvis vara identiskt med det medicinska eller filosofiska men det måste vara tydligt fastställt i lag. Ett nytt tillräknelighetsbegrepp har goda chanser att åstadkomma en klar förbättring ur det hänseendet.

För att kunna få en helhetsbild av medvetenhetsbegreppet **krävs mer omfattande studier**. Både av rättspraxis och av de bakomliggande teoretiska resonemang som ligger till grund för ansvarsbegreppet.

De rättsfall som studerats här har visserligen varit dem som omnämns mest frekvent i litteraturen men de finns säkerligen fler fall som skulle kunna belysa problematiken. Den analys som gjorts av fallen är också på flera sätt relativt översiktlig. Grunderna för bedömningen som presenteras har lyfts ur sitt sammanhang och jämförts för att ge en överblick över domstolsbedömningen. Det är mycket möjligt att en mer ingående analys av hur bedömningsgrunderna förhåller sig till varandra, till gärningens karaktär och till sinness tillståndets art skulle ge andra typer av slutsatser.

Några av fallen som undersökts har haft klar prejudicerande verkan medan andra har fått uppmärksamhet snarare på grund av sitt allmänna nyhetsvärde. Fallen utgör här exempel för att illustrera hur problematisk medvetenhetsbedömningen kan vara. En kvantitativ studie av tingsrättsdomar skulle kunna ge en bättre helhetsbild av hur medvetenhetsbedömningen faktiskt ser ut i domstolarna generellt. De problem som uppmärksammas här gör det dock svårt att tro att en sådan studie skulle ge ett tydligt och entydigt resultat eller en radikalt annorlunda bild av problematiken.

Även en mer utförlig studie av de resonemang som förts i doktrinen skulle säkerligen ge fler intressanta slutsatser. De frågor, om t.ex. viljans betydelse för ansvar, som i stort sett utelämnats här, skulle kunna belysa begreppet medvetenhet på ett högre plan.

Det finns **mycket ytterligare att diskutera** i termer av uppsåt, medvetenhet, tillräknelighet och juridiskt ansvar. En diskussion som med all säkerhet kommer att fortgå och intensifieras under den närmaste framtiden.

Några frågor vore av särskilt intresse att utreda ytterligare. Både inför övergången till en ny tillräknelighetslära men också i anledning av den medvetenhetsbedömning som faktiskt idag, och åtminstone ett par år framöver, utgör gällande rätt.

En av dem är skillnaden mellan medvetenhet och uppsåt. På samma sätt som tillräknelighet inte förutsätter ansvar, kan tillräcklig medvetenhet inte automatiskt leda till att kravet på uppsåt är uppfyllt. I vissa av rättsfallen förefaller uppsåtet presumeras då tillräcklig medvetenhet konstaterats. Hur domstolarna bortom rimligt tvivel anser likgiltighet och insikt påvisat hos de tilltalade som här, med knapp marginal, anses uppfylla kraven på medvetenhet, vore spännande att undersöka vidare.

De medicinska expertutlåtandenas betydelse för utgången i fallet vore också mycket relevant att studera ytterligare. Det är av stor betydelse för en framtida tillräknelighetsbestämmelse hur väl de juridiska och medicinska begreppen korrelerar gällande de föreslagna grundtillstånden.

Även de svårigheter angående bevisningen av uppsåt och medvetenhet som berörts i uppsatsen är av stor relevans. Både för gällande rätt och vid utformningen av nya regler. En mer omfattande studie av rättsfall skulle kunna ge mer utförliga svar på vilka faktorer som har störst betydelse för utgången, vilken typ av bevisning som anförs och vilka beviskrav som domstolarna tillämpar. Frågor som rör bevisning kommer med största säkerhet även att bli aktuella i samband med en ny tillräknelighetslära.

Att tydligare sätta utvecklingen av medvetenhetsbegreppet i relation till straffrättsteoretiska och politiska strömningar vore också mycket spännande. Det historiska perspektivet här ger upphov till frågor om hur stor betydelse en formulering av det straffrättsliga ansvaret har för de personer som begår brott under abnorma sinnestillstånd. Är det lagstiftaren som styr rättstillämpningen eller tvärt om?

Studier av rättsfall på det här området väcker också tankar om massmedias eller ”det allmänna rättsmedvetandets” betydelse i sammanhanget. Är det svårare att tillämpa straffrättsliga principer om ansvarsfrihet i fall som gäller massmord och väcker enorm publicitet och starka reaktioner från allmänheten? Är det möjligt att komma fram till en friande dom i ett sådant fall? Måste det inte kunna vara det?

8 Avslutning

Det juridiska ansvarsbegreppet är en svår balansakt. Det ska i praktiken ge uttryck för principerna om skuld och konformitet. Det ska förhålla sig till filosofiska och medicinska teorier om skuld och ansvar. Utöver detta ska begreppet kunna tillämpas på ett sätt som tillgodoser intressen av samhällsskydd och normbildning. Det ska dessutom vara utformat så att det går att bevisa, bortom rimligt tvivel. Inte att förglömma ska ansvarsbegreppet också avgöra ödet för människor. Det handlar inte om liv eller död som förr i tiden, men väl om frihet eller fängelse.

Att ett så viktigt juridiskt begrepp inte i detalj är reglerat i lag är kanske ingen konstighet. Det måste kunna vara någorlunda flexibelt och följa med sin tid. Men att uppsåtsbegreppet i gränsfallen saknar enhetlig teoretisk grund och tillämpas på många olika sätt i praxis kan inte anses förenligt med de höga krav på legalitet och likhet inför lagen som vårt rättssystem bygger på.

Uppsatsen ger inte tillräckligt underlag för ett ställningstagande för eller emot en ny tillräknelighetslära. Ett krav på tillräknelighet skulle dock minska den intressekonflikt som domstolarna står inför vid uppsåtsbedömningen. En konflikt som leder till en märklig syn på medvetenhet och ansvar och äventyrar rättsäkerheten för dem som är föremål för domstolarnas bedömning.

I maj i år skriver Sydsvenskan återigen om Annalisa Bengtsson.²¹⁹ Överåklagaren har nu återupptagit flera av misshandelsutredningarna där den autistiske mannen är inblandad och Malmö Tingsrätt har hållit förhandling i målet. Rådmannen beskriver i Sydsvenskan frågan om mannens uppsåt som ett gränsfall. Tills vidare bedöms mannen ha haft uppsåt men rätten inväntar en rättspsykiatrisk utredning som ska göras i sommar. Först därefter kan domen avkunnas. Vad utfallet blir återstår att se.

---

²¹⁹ *Autistisk man kan dömas för misshandel*, Sydsvenskan (2011-05-24)

Bilaga A

Fall	Gärning	Tillstånd	Utgång
RH 1981:176	1	TS	Ej medveten
RH 1993:80	1	TS	Ej medveten
RH 1994:78	1	APS	Ej medveten
SvJT 1970 rf s. 41	1	TS	Medveten
RH 1995:150	1	TS	Medveten
NJA 1969 s. 401	2	TS	Ej medveten
RH 1999:139	2	APS	Ej medveten
RH 2003:65	2	TS	Ej medveten
NJA 1968 s. 500	2	O	Medveten
B 582-11	2	O	Medveten
RH 1985:62	3	APS	Ej medveten
NJA 2001 s.899	3	TS	Medveten
B 2100-02	3	APS	Medveten
B 2256-10	3	APS	Medveten
NJA 1976 s. 183	4	TS	Ej medveten
NJA 1995 s.48	4	PS	Medveten
B 6504-03	4	APS	Medveten
NJA 2004 s.702	4	PS	Medveten
RH 2008:90	4	APS	Medveten

TS = Tillfällig sinnesförvirring
PS = Psykisk störning
APS = Allvarlig psykisk störning
O = Ospecificerat

Gärning: svårighetsgrad 1-4

Mer utförligt om tillstånd och gärning se s. 39-40

Bilaga B

Fall	Gärning	Tillstånd	Utgång
RH 1981:176	1	TS	Ej medveten
RH 1993:80	1	TS	Ej medveten
NJA 1969 s. 401	2	TS	Ej medveten
RH 2003:65	2	TS	Ej medveten
NJA 1976 s. 183	4	TS	Ej medveten
SvJT 1970 rf s. 41	1	TS	Medveten
RH 1995:150	1	TS	Medveten
NJA 2001 s.899	3	TS	Medveten
NJA 1995 s.48	4	PS	Medveten
NJA 2004 s.702	4	PS	Medveten
NJA 1968 s. 500	2	O	Medveten
B 582-11	2	O	Medveten
RH 1994:78	1	APS	Ej medveten
RH 1999:139	2	APS	Ej medveten
RH 1985:62	3	APS	Ej medveten
B 2100-02	3	APS	Medveten
B 2256-10	3	APS	Medveten
B 6504-03	4	APS	Medveten
RH 2008:90	4	APS	Medveten

TS = Tillfällig sinnesförvirring
PS = Psykisk störning
APS = Allvarlig psykisk störning
O = Ospecificerat

Gärning: svårighetsgrad 1-4

Mer utförligt om tillstånd och gärning se s. 39-40

Käll- och litteraturförteckning

Offentligt tryck

Proposition 1964:10, *Förslag till lag om införande av Brottsbalken*

Proposition 1993/94:130, *Ändringar i Brottsbalken m.m. (ansvarsfrihetsgrunder m.m.)*.

Proposition 2007/08:97, *Påföljder för psykiskt störda lagöverträdare*.

SOU 1988:7, *Frihet från ansvar. Om legalitetsprincipen och om allmänna grunder för ansvarsfrihet. Slutbetänkande av Fängelsestraffkommittén*.

SOU 1996:185, *Straffansvarets gränser, del I och II. Betänkande av Straffansvarsutredningen*.

SOU 2002:3, *Psykisk störning brott och ansvar. Betänkande av psykansvarskommittén*.

Direktiv 2008:93, *Översyn av den psykiatriska tvångsvårdslagstiftningen*.

NJA II 2008 (ändringar i BrB)

Litteratur

Agge, Ivar, *Straffrättens allmänna del, föreläsningar, andra häftet*, P A Nordstedt & Söners Förlag, Stockholm, 1961

Agge, Ivar & Thornstedt, Hans, *Straffrättens allmänna del*, Stiftelse Juristförlaget vid Stockholms Universitet, Stockholm, 1981

Asp, Petter; Ulväng, Magnus; Jareborg, Nils, *Kriminalrättens grunder*, Iustus Förlag AB, Uppsala, 2010

Berg, Ulf; Berggren, Nils-Olof; Bäcklund, Agneta; Munck, Johan; Wersäll, Fredrik; Victor, Dag, *Brottsbalken en kommentar kap 25-38*, Supplement 25, Norstedts Juridik AB, Stockholm, 2011

Heckscher, Sten, *Socialberedningens skuld* i Jareborg, Nils & Träskman, Per Ole (red.), *Skuld och ansvar. Straffrättsliga studier tillägnade Alvar Nelson*, Ord&Form AB, Uppsala, 1985

Jareborg, Nils, *Determinism och straffrättsligt ansvar* i Jareborg, Nils & Träskman, Per Ole (red.), *Skuld och ansvar. Straffrättsliga studier tillägnade Alvar Nelson*, Ord&Form AB, Uppsala, 1985

Jareborg, Nils, *Straffrättsideologiska fragment*, Iustus Förlag AB, Uppsala, 1992

Jareborg, Nils, *Straffrättens ansvarslära*, Iustus Förlag AB, Uppsala, 1994

Jareborg, Nils, *Allmän kriminalrätt*, Iustus Förlag AB, Uppsala, 2001

Jareborg, Nils, *Supplement till allmän kriminalrätt*, Iustus Förlag AB, Uppsala, 2008

Leijonhufvud, Madeleine & Wennberg, Suzanne, *Straffansvar*, Nordstedts Juridik AB, Stockholm, 2005

Radovic, Susanna, *Om begreppet tillräknelighet* i Red. Anckarsäter, Henrik; Radovic, Susanna (red.), *Tillräknelighet*, Studentlitteratur AB, Malmö, 2009

Sondén, Torsten, *De sinnessjukas straffrättsliga ställning i Sverige: en översikt*, Nordiska bokhandeln, Stockholm, 1930

Strahl, Ivar, *Allmän straffrätt i vad angår brotten*, P A Nordstedt & Söners förlag, Lund, 1976

Strömmerstedt, Monica, *Med vett och vilja?*, Juristförlaget, Stockholm, 1987

Svennerlind, Christer, *Tillräknelighet i svensk rätt* i Anckarsäter, Henrik; Radovic, Susanna (red.), *Tillräknelighet*, Studentlitteratur AB, Malmö, 2009

Träskman, Per Ole, *Kan gärningspersonens uppsåt bevisas med hållpunkter i sinnevärlden?* i Jareborg, Nils & Träskman, Per Ole (red.), *Skuld och ansvar. Straffrättsliga studier tillägnade Alvar Nelson*, Ord&Form AB, Uppsala, 1985

Utriainen, Terttu, *Rättsdogmatiska konstruktioner av skuldbegreppet i skilda system?* i Jareborg, Nils & Träskman, Per Ole (red.), *Skuld och ansvar. Straffrättsliga studier tillägnade Alvar Nelson*, Ord&Form AB, Uppsala, 1985

Digitala källor

Berggren, Nils-Olof; Bäcklund, Agneta; Holmqvist, Lena; Leijonhufvud, Madeleine; Munck, Johan; Träskman, Per Ole; Wennberg, Suzanne; Wersäll, Fredrik; Victor, Dag, *Zeteo: kommentar till Brottsbalken 1:2*, 2011-01-01

Ulväng, Magnus, Karnov: kommentar till Brottsbalken 1:2, 2011-05-20

Handikappet gör att 22-åringen inte åtalas, Sydsvenskan:
<http://www.sydsvenskan.se/malmo/article443854/Handikappet-gor-att-22-aringen-inte-atalas.html>, senast ändrad 2009-06-22 (hämtad 2011-06-05).

Överfölls – men ingen kan dömas, Sydsvenskan:
<http://www.sydsvenskan.se/malmo/article443849/Overfolls---men-ingen-%E2%80%89kan-domas.html>, senast ändrad 2009-09-28 (hämtad 2011-06-05).

Autistisk man kan dömas för misshandel, Sydsvenskan:
<http://www.sydsvenskan.se/malmo/article1477125/Autistisk-man-kan-domas-for-misshandel.html>, senast ändrad 2011-05-24 (hämtad 2011-06-05).

Rättsfallsförteckning

SvJT 1970 rf s. 41

RH 1981:176

RH 1985:62

RH 1993:80

RH 1994:78

RH 1995:150

RH 1999:139

RH 2003:65

RH 2008:90

NJA 1968 s. 500

NJA 1969 s. 401

NJA 1976 s. 183

NJA 1995 s.48

NJA 2001 s.899

NJA 2004 s.702

Hovrätten över Skåne och Blekinge dom 2002-11-08 i mål B 2100-02

Svea Hovrätts dom 2003-11-04 i mål B 6504-03

Göta Hovrätts dom 2011-01-04 i mål B 2256-10

Hovrätten över Skåne och Blekinge dom 2011-05-12 i mål B 582-11